

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА
до дипломної роботи бакалавра
на тему: «Релігійні вірування середньовічного населення
Лівобережної України за археологічними даними »

Виконала:
Студентка IV курсу групи ІЗ-41
Заочної форми навчання
Напряму підготовки
(спеціальності):
032 Історія та археологія
Басюк Анастасія Михайлівна
Керівник: канд. іст. наук,
доцент
Скирда Валерій Володимирович
Рецензент: канд. іст. наук
Аксьонов Віктор Степанович

ХАРКІВ 2025

Зміст

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Релігійні вірування ранньосередньовічного населення Лівобережної України за писемними джерелами.	12
1.1. Релігійні вірування ранньосередньовічних слов'ян за писемними джерелами.	12
1.2. Релігійні вірування населення салтівської культури за писемними джерелами.	18
РОЗДІЛ 2. Релігійні вірування ранньосередньовічних слов'ян за археологічними даними.	22
РОЗДІЛ 3. Релігійні вірування населення салтівської культури за археологією	34
ВИСНОВКИ	53
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	55
ДОДАТКИ	65

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АН СССР — Академия наук Союза Советских Социалистических Республик

АС — Археологический съезд

ІА НАН — Інститут археології Національної академії наук

ИА АН УССР — Институт археологии академии науки Украинской Советской Социалистической Республики

КСИА АН УССР — Краткие сообщения института археологии академии наук Украинской Советской Социалистической Республики

МИА — Материалы и исследования по археологии СССР

СА — Советская археология

СМОМПК — Сборник материалов для описания местностей и племён Кавказа

ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения

ХА — Хазарский альманах

ВСТУП

Лівобережна частина України протягом всієї історії була доволі заселеною завдяки своїм степам та річкам. Часто на даній території залишалися кочовики, з часом одні замінювалися іншими, а деякі осідали і залишалися на цих територіях надовго. Вони мали тісні зв'язки з місцевим населенням, інколи асимілювалися, інколи ж просто обмінювалися різними навичками або торгували своїми продуктами. Слов'яни та представники салтівської культури були якраз тими, хто протягом історії мав усі вищесказані факти. Оскільки релігія є невід'ємною частиною життя людини, а особливо середньовічної, то нам важливо дослідити саме це питання.

Актуальність роботи. Останні роки — час, коли як ніколи гостро постає релігійне питання. Люди сперечаються стосовно своїх релігійних переконань або їх відсутності, намагаючись нав'язати свою думку оточуючим. У період раннього Середньовіччя релігія була однією з основних сфер життя людини. Саме своїх божеств люди наділяли владою над усім, що мають — без жертвоприношень не відбувалося жодне свято чи особисті проблеми. Коли відбувалася засуха чи навпаки повінь, давні люди вважали, що це гнів їхніх божеств за недостатню віру або за якісь гріхи і намагалися задобрити своїх богів. Саме тому важливо дослідити питання релігійних вірувань населення наших предків.

Об'єктом дослідження є релігійні вірування ранньосередньовічного населення Лівобережної України, а саме населення салтівської культури, сіверян та частково пеньківської культури.

Предмет дослідження включає поховання та інші джерела, які можна пов'язати з релігією.

Хронологічні межі: V — X ст. н. е. Нижня хронологічна межа зумовлена появою пеньківської культури. Верхня ж є наслідком занепаду салтівської культури.

Територіальні межі роботи займають Лівобережну частину України. Зокрема мається на увазі Дніпропетровщину, Харківщину, Сумщину, Чернігівщину, частково Київщину, Полтавщину, Донеччину та Луганщину. Такий вибір зумовлений тим, що саме на даних територіях у період Раннього Середньовіччя розташовувалися культури, які досліджуються в даній роботі.

Історіографія дослідження включає в себе роботи з кожної з досліджуваних культур з XX ст. і по сьогоднішній день. Здебільшого це праці українських археологів, які підсумовують матеріали власних археологічних експедицій або аналізують роботи своїх колег, доповнюючи їх або заперечуючи окремі оглянуті аспекти.

Спочатку варто розглянути праці, пов'язані з пеньківською культурою, адже хронологічно саме вона з'явилася найпершою. Одним з основних дослідників даної культури та проблем, пов'язаних з нею, є О. Приходнюк. Він активно публікував праці, пов'язані з пеньківською культурою. Деякі з них: “Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е.”¹ “Пеньковская культура (Культурно-археологический аспект исследования)”², “Степове населення України та східні слов'яни (Друга половина I тис. н. е.)”³. У кожній з праць аналізуються поховання, житла або інші культові споруди пеньківської культури. Також варто

¹ Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н.е. Київ: Наукова думка, 1980. 152 с.

² Приходнюк О. М. Пеньковская культура (Культурно-археологический аспект исследования). Воронеж: Воронежский университет, 1998. 170 с.

³ Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов'яни (Друга половина I тис. н. е.). Київ - Чернівці: видавництво “Прут”, 2001. С. 47-59.

виокремити відкривача культури — Д. Березовця. Його робота “Могильники уличів у долині р. Тясмину.”¹ якраз є аналізом могильників, які є одними з основних матеріалів для дослідження релігійних вірувань.

Наступною варто дослідити історіографію сіверян. З тематики дослідження роменської та волинцівської культур праць значно більше, ніж у випадку з пеньківською культурою. І. Ляпушкін вважається одним з основних дослідників сіверян. До його праць належать: “К вопросу о памятниках волынцевского типа.”², “Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа.”³. Раніше згадуваний Д. Березовець досліджував частково і сіверян, “Северяне перед образованием Киевской Руси.”⁴, “Дослідження слов’янських пам’яток на Сеймі в 1949—1950 рр.”⁵. Також варто відзначити О. Сухобокова з його працею “Дніпровське лісостепове побережжя у VIII-XIII ст.”⁶. Кожне дослідження намагалось виокремити питання етнічності, взаємозв’язку волинцівської та роменської культур. Важливим також було питання могильників та частини поселень, де могли відбуватися культові дії.

Також потрібно розглянути дослідників салтівської культури та їхні праці. Однією з головних дослідниць салтівської культури можна назвати археологиню С. Плетньову Варто виокремити наступні дослідження та підсумки археологічних експедицій: “От

¹ Березовець Д. Т. Могильники уличів у долині р. Тясмину. // Слов’яно-руські старожитності. 1969. С. 58-71.

² Ляпушкін І.Н. К вопросу о памятниках волынцевского типа. СА. 1959. Т. 29-30. С. 58-83.

³ Ляпушкін І.Н. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. Москва, 1961. (МИА № 104).

⁴ Березовець Д. Т. Северяне перед образованием Киевской Руси. Диссертация к. и. н. ИА АН УССР. Киев, 1956. 200 с.

⁵ Березовець Д.Т. Дослідження слов’янських пам’яток на Сеймі в 1949—1950 рр. // Археологічні пам’ятки УРСР. 1955. Т. V. С. 49-66.

⁶ Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове побережжя у VIII-XIII ст. Київ: Наукова думка, 1992. 218 с.

кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура.”¹, “Средневековые поселения верховьев Северского Донца.”². Ще одним важливим вченим є археолог В. Бабенко, який публікував доволі багато аналізів археологічних розкопок у Верхньому Салтові на початку ХХ ст.: “Что дали нового последние раскопки в Верхнем Салтове.”³, “Новые систематические исследования ВерхнеСалтовского могильника 1908 г.”⁴. Свої праці з даної теми опублікував і Д. Березовець — “Раскопки в Верхнем Салтове в 1959 – 1960 гг.”⁵ та “Слов'яни й племена салтівської культури.”⁶, у другій зазначеній роботі він проаналізував зв'язок слов'ян та представників салтівської культури та який культурний вплив вони могли чинити одне на одного. Схожу працю з порівнянням та аналізом взаємодії двох культур випускала і С. Плетньова: “О связях алано-болгарских племен Подонья со славянами VIII - IX вв.”⁷.

Окремо варто та важливо відзначити місцевих дослідників даних культур. Варто відзначити відкривача роменської культури М. Макаренка⁸. Також одним з дослідників є харківський археолог В. Аксьонов, який активно досліджує салтівську культуру⁹, а

¹ Плетнева С. А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. Москва: Наука, 1967. 196 с. (МИА, №142)

² Плетнева С. А. Средневековые поселения верховьев Северского Донца // КСИА АН СССР. 1960. Вып. 79. С. 3-20.

³ Бабенко В. А. Что дали нового последние раскопки в Верхнем Салтове. // Труды XIII АС в Екатеринославе. 1905. Т. 1. С. 381-386.

⁴ Бабенко В. А. Новые систематические исследования ВерхнеСалтовского могильника 1908 г. // Труды XIV АС в Чернигове. 1908. Т. 3. С. 216-231.

⁵ Березовец Д. Т. Раскопки в Верхнем Салтове в 1959 – 1960 гг. // КСИА АН УССР. 1962. Вып. 12. С. 18-22.

⁶ Березовець Д. Т. Слов'яни й племена салтівської культури. // Археологія. 1965. Т. 19. С. 47-66.

⁷ Плетнева С.А. О связях алано-болгарских племен Подонья со славянами VIII - IX вв. // СА. 1962. № 1. С. 83-94.

⁸ Макаренко М. Отчетъ объ археологическихъ изследованіяхъ въ Полтавской губерніи въ 1906 г. Известия Императорской Археологической Комиссии Том 22. С. 38-90.

⁹ Аксенов В. С. Новые раннесалтовские погребальные комплексы Северо-Западной Хазарии. // Древности. 2010. Вип. 9. С. 166-177.

особливо могильники¹. Активним вивченням салтівської культури, як і за допомогою археологічних досліджень, так і випускаючи літературу, займається також харківський археолог В. Скирда².

Загалом, провівши короткий аналіз основних літературних досліджень з тематики ранньосередньовічних слов'ян та салтівської культури, їх поселень, могильників та інших культових споруд, можна сказати, що доволі велика частина була створена ще у Радянському союзі, можна спробувати зробити висновок, що саме в цей період дослідження даної тематики було популярним та важливим серед вчених-археологів. Також варто відмітити, що дослідники часто не зосереджувалися на одній культурі, а намагалися вивчати декілька або аналізувати зв'язок сусідніх культур між собою (як це робила, наприклад, С. Плетньова).

Джерельна база дослідження переважно складається з дійшовших до нашого часу та перекладених відомостей давніх мандрівників та географів, які перетинали територію сучасного Лівобережжя, жили на цих територіях та спілкувалися з місцевими, а згодом у своїх працях описували побут як слов'ян³, так і населення салтівської культури. Про слов'ян зазвичай писали узагальнено, однак називаючи особливості кожного племені. Що стосується салтівської культури, то джерельну базу включають переважно відомості географів⁴, які або перетинали дану територію, або дізнавалися про

¹ Аксёнов В.С. Новые материалы к постпогребальной обрядности аланского населения Подонцовья (по материалам Верхне-Салтовского IV катакомбного могильника). // Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині. Харків: Видавець Савчук О. О., 2011. С. 7-13.

² Скирда В. В., Іськов І. В. Новий катакомбний могильник на Харківщині. // Міхєєвські читання. 2021. Вип. 2. С.79-91.

³ Мартиняк Ірина. Ібн Фадлан про поховальні вірування та обряди східних слов'ян. // Міфологія і фольклор. 2016. №20. С. 136-142.

⁴ Караулов Н. А. Сведения арабских географов IX и X веков по Р. Хр. о Кавказе, Армении и Азербайджане. // СМОМПК. 1908. Вып. 38. С. 1-130.

неї від своїх предків. Доволі часто вони писали в загальному про Хозарський каганат, однак варто зауважити, що представники салтівської культури були його частиною. Більш детально писемні джерела будуть досліджені у подальших розділах дипломної роботи.

Мета дослідження: дослідити праці археологів, вивчення їхніх знахідок з могильників та інших культових споруд, а також систематизація отриманих даних.

З мети випливають наступні **завдання:**

- Дослідити писемні джерела, які стосуються релігійних вірувань вищесказаних культур;
- Вивчити матеріальні джерела (поховання, культові споруди та місця), пов'язані з ранньосередньовічними слов'янами Лівобережжя (а саме волинцівською, роменською та пеньківською культурами);
- Дослідити матеріальні джерела, пов'язані з салтівською культурою та проаналізувати їхній зв'язок з релігійними уявленнями.

Методологічна база роботи ґрунтується на загальних принципах наукового пізнання: історизму, об'єктивності та системності, які передбачають з'ясування умов виникнення, розвитку й наслідків подій, явищ та процесів, а також розуміння їх причинно-наслідкового зв'язку. Для того, аби досягти якісного виконання завдань, були поставлені такі методи: історичні, зокрема історико-генетичний, історико-порівняльний, а також загальнонаукові методи, такі як аналіз та синтез, метод індукції та дедукції.

Історико-генетичний метод був використаний для того, аби простежити еволюцію релігійних вірувань досліджуваних культур, а також розглянути як протягом плину часу представники даних культур відходили від типово язичницьких обрядів та еволюціонували в плані поховальних традицій.

Історико-порівняльний метод був застосований під час порівняння даних за один період. Порівнювалися між собою схожі методики поховання досліджуваних культур, а також подібні методики у ритуальних практиках інших культур, аби виділити релігійні ознаки серед поховальних обрядів.

Метод аналізу та синтезу використовувався під час поділу поховання культур за різними ознаками (зокрема курганні та насипні трупоспалення), а потім об'єднання отриманих даних у одну спільну картину.

В методі індукції та дедукції особило використовувалася індукція. Аналізуючи окремі поховання східних слов'ян та салтівської культури виділялося до яких загальних релігійних вірувань можуть належати ті чи інші ознаки.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що ця робота є першою, де узагальнено досліджуються одночасні культури Лівобережжя. До цього якщо і досліджувалися релігійні вірування якихось культур, то це було виключно про дані культури, були відсутні спроби проаналізувати увесь регіон за населенням та їхніми віруваннями.

Апробація результатів дослідження. Окремі аспекти дослідження (зокрема релігійні вірування населення салтівської культури та методи їх поховання) були представлені авторкою під час виступу

на студентському науковому гуртку археології, 76-й Міжнародній науковій конференції “Каразінські читання”¹ (ХНУ ім. В. Н. Каразіна), XII Всеукраїнській студентській археологічній конференції “Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи”² (КПНУ ім. Івана Огієнка)

Структура роботи. Дипломна робота складається зі списку скорочень, вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел та літератури, а також додатків.

¹ Басюк А. М. Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 76-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 21 квітня 2023 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023.
URL: <https://history.karazin.ua/themes/history/resources/85c1c333d3430dc8af8311775f53c390.pdf> С. 4-5.

² Басюк А. М. Археологічні дослідження в Україні : здобутки і перспективи : Збірник матеріалів XI та XII Всеукраїнських студентських археологічних конференцій. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2024.
URL: https://kaf-asipd.kpnu.edu.ua/wp-content/uploads/2024/03/zbirka_fv.pdf С. 174-177.

РОЗДІЛ 1. Релігійні вірування ранньосередньовічного населення Лівобережної України за писемними джерелами.

1.1. Релігійні вірування ранньосередньовічних слов'ян за писемними джерелами.

Писемні джерела — доволі важлива пам'ятка, адже вона дає нам змогу побачити життя людей минулого з їхньої точки зору. Про релігійні вірування зазвичай писали мандрівники, коли описували життя народів, яких відвідували. Конкретну назву релігії вони часто не казали, однак з опису повсякденних звичаїв можна зрозуміти про яку з релігій могла йти мова. Ці дані підтверджувалися методами поховання або іншими матеріальними пам'ятками, які будуть досліджуватися у наступних розділах роботи.

Щодо етнічного походження представників пенківської культури, серед вчених існували доволі суперечливі думки. В. Седов спершу вважав, що пенківці є продовженням черняхівської культури, однак протягом подальшого дослідження культури, він зробив висновки, що пенківська та прасько-корчазька культури пішли від тієї частини пшеворської та черняхівської культури, які не кочували під час великого переселення народів¹. Б. Рыбаков у свою чергу заявляв, що представники пенківської культури є слов'янами². Український дослідник В. Баран, аналізуючи типологію старожитностей культур, в тому числі і пенківської, зазначає, що вони однозначно були слов'янами³.

¹ Седов В. В. Проблема происхождения и начальной истории славян. // Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблемы (Славяно-русские древности. Выпуск 1). 1988. С. 7-20.

² Рыбаков Б. Язычество древних славян. Москва: Академический проект, 2014. С. 54

³ Баран В. Д. Давні слов'яни. Київ: Видавничий дім альтернативи, 1988, Т. 3. 316 с.

Представники волинцівської та роменської культур же є сіверянами, також однією з частин слов'янського народу. Виходячи з даних тверджень, ми можемо досліджувати релігійні вірування населення пенківської, волинцівської та роменської культури у загальному як релігії ранніх слов'ян.

Одним з різновидів писемних джерел є міфологічні. Варто зауважити, що збереглося доволі мало міфологічних текстів ранніх слов'ян, адже після приходу на ці території християнства, робилося все, аби населення якомога швидше забуло про свої старі релігійні вірування. Зокрема всі матеріали, де згадувалося язичництво, яке передувало християнству у слов'ян, спалювалися. Відповідно знайти писемні свідчення можна частіше у другорядних матеріалах, як-от серед згадок в іноземних працях географів та просто мандрівників. Після прийняття християнства язичництво почали часто називати “поганською” або “сільською”¹ вірою, тим самим знецінюючи її і не називаючи прямо саме вірування.

Як зазначає митрополит Іларіон у своїй праці “Дохристиянські вірування українського народу”², основою дохристиянських вірувань був анімізм, тобто одухотворення навколишнього світу. Слов'яни наділяли душею буквально все, що знаходилося поблизу них. Це доволі яскраво можна простежити у “Слові о полку Ігоревім”, поемі кінця XII ст. Даний період ознаменувався активною християнізацією населення, однак це викликало певний опір серед народних мас, тому протягом доволі великого періоду було поширене двовір'я. Велика частина людей все ще негативно ставилася до релігійних нововведень, тому продовжувала вірити у

¹ Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу: Іст.-реліг. моногр. Київ: АТ «Обереги», 1992. С. 5.

² Там само. 458 с.

богів своїх пращурів, якими були сіверяни, тож ми можемо розглянути даний твір у якості аналізу періоду кінця язичницьких вірувань. Також варто зазначити, що хоч «Слово...» більше художній витвір, у ньому активно зображується повсякдення людей дохристиянського періоду, що є важливим джерелом. Досить часто у даному джерелі можна знайти мимовільні спогади язичницьких богів. Наприклад, у фразі «Ось вітри, Стрибожі внуки...»¹, згадується Стрибог, який у язичницькому пантеоні є богом вітру². Також у творі слов'янських правителів вважають певними нащадками богів: «Тоді, за Олега Гориславича, сіялося й виростало усобицями, гинуло добро Даждбожого внука...»³. Дажбог — один з найважливіших у пантеоні, він є фактично богом, який давав людям блага (добро, достаток). Окрім Стрибога та Дажбога, у «Слові...» згадувалися Хорс та Велес (перший вважається богом сонця як світила, а другий — бог підземного світу, торгівлі та мистецтва), а також такі менш важливі боги як Обида та Див. Також доволі важливою у язичницьких віруваннях є сила слова. Вважалося, що все, що люди кажуть, богичують та можуть виконати, будь то прохання чи прокльони. Доволі яскравим прикладом є похоронний плач Ярославни. І. Огієнко (Митрополит Іларіон) так описував важливість всього сказаного людиною: «В заклятті, звичайно висловлюється наше сильне побажання про щось і віра, що так станеться... У нас закляття (самозакляття) маємо вже у Іпатієвому Літопису під 944 (945) та 967 роком, коли наші князі клянуться за виконання договору...» «Да імеєм клятву от Бога, в него же віруєм, да

¹ «Слово про похід Ігорів, Ігоря, сина Святослава, внука Олега» в книзі «Золоте слово»: Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX—XV століть. Книга друга. Упорядн.: Василь Яременко, Оксана Сліпушко. Київ: Аконіт, 2002. С. 365.

² Плачинда Сергій. Словник давньоукраїнської міфології. Київ: Укр. письменник, 1993. С. 39-40.

³ «Слово про похід Ігорів, Ігоря, сина Святослава, внука Олега»... С. 367.

будем золоті, яко же злото своїм оружьєм да іссічені будем, да умрем.”. Сам плач Ярославни в “Слові” 1187р. — це похоронне голосіння, сполучене з закляттям природних сил”¹. У своїх словах Ярославна зверталася до Вітру, Сонця та Води: “ «О Дніпре Славутичу! Прилелій, господине, мою ладу мені, щоб я не слала йому сліз на море рано». «Світлеє і трисвітлеє сонце! Всім тепле і красне єси! Чому, господине, простерло гарячі промені свої на лади воїнів...»².

Ще одним джерелом, яке потрібно дослідити, є міфи та легенди. Саме в даних творах усної народної творчості як ніде зображалося повсякдення людей. У книзі С Плачинди “Словник давньоукраїнської міфології”³ виділений окремий розділ, де наведені легенди, які оповідають нам про історію кожного з основних божеств в язичницькому пантеоні. “Спочатку була пільма — вічна й безмежна. Ні Землі, ні неба, ні Сонця. Тільки — морок. Густа, холодна й безконечна ніч. А її пронизувало Око... Око, пролетівши чорне безмежжя впродовж безкінечної кількості часу і не знайшовши краю пільмі, одного разу спинилося. І пустило Сльозу. Чисту-пречисту Росинку. З неї вродилося диво: Першоптах і Першобог — птиця Сокіл...”⁴. Саме так язичники описували появу Всесвіту. Згодом, за легендами, Сокіл утворював своїх “підопічних” — богів, які мали правити світом, а також які, за вказівками Сокола, створювали Землю, Небо та все живе⁵.

Окремо потрібно розглянути свідчення іноземців, які описували побут слов’ян. Їх збереглося доволі небагато. Арабський

¹ Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу... С. 190-191.

² «Слово про похід Ігорів, Ігоря, сина Святослава, внука Олега»... С. 385.

³ Плачинда Сергій. Словник давньоукраїнської міфології. С. 54-63.

⁴ Плачинда Сергій. Словник... С. 54.

⁵ Плачинда Сергій. Словник... С. 54-62.

географ, відомий під ім'ям Ахмед аль-Якуба, у своїй “Книзі країн” (прибл. кінець IX ст н.е.) мимоволі зазначив: “В це місто увійшли язичники, яких називають Русь...”¹. Ахмед Ібн-Фадлан є одним з найвідоміших арабських письменників. У своїх “Записках”, створених на початку X ст., він переповідає листи, які читав, та де автори згадують повсякдення народів, до яких подорожували. Одним з них є лист, де “слов'янський цар” Альмас Балтавар просив у Муктадира-Біллахи, багдадського халіфа, надіслати йому людину, яка навчить його мусульманській вірі, а також допоможе збудувати мечеті, аби люди також перейшли в мусульманство². За даними цього джерела, дане дійство відбувалося у 922 р., тобто до хрещення Русі. Попри спроби царя стати мусульманином, населення все ще залишалося при своїй вірі. У вищезгаданих спогадах одного з учасників арабської експедиції до слов'ян, згадується також і торгівля. Важливим моментом для нас є дана цитата: “Під час прибуття їхніх судів до якірного місця, кожен з них виходить маючи з собою хліб, м'ясо, молоко, цибулю та гарячий напій, підходить до високо встановленого стовпа, який має лице, схоже на людське, а поблизу нього малі зображення, позаду цих зображень встановлені в землю високі стовпи. Він же підходить до великого зображення, простягається перед ним і каже: о господарю! я прийшов здалеку, зі мною дівчат..., поки не вкаже все, що він привіз з собою зі свого товару. Потім каже: цей подарунок я приніс тобі, і залишає принесене ним перед стовпом, кажучи: бажаю, аби ти доставив мені купця..., який купив би у мене все...”³. Аналізуючи ці слова, ми можемо виділити згадку про язичницьких ідолів, яким, до того ж,

¹ Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о Славянах и Русских: (с половины VII в. до конца X в. по Р. Х.). Санкт-Петербург: типография императорской академии наук, 1870. С. 63.

² Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей... С. 85

³ Гаркави А. Я. Сказания... С. 95.

купці робили жертвоприношення, аби торгівля вдалася. Також у даних спогадах розповідається і про поховальний обряд, який мав вигляд трупоспалення. Язичники бачили в цьому спосіб якнайшвидше відправити душу покійника у щасливий світ мертвих: “Ви Араби дурний народ, тому що берете наймилішого та найпочтеннішого для вас з людей і кидаєте його в землю, де його з’їдають черви; ми ж спалюємо його у вогні, в одну мить, і він в той же час входить в рай”¹. Ще один арабський письменник Ібн-Даста (поч. X ст.) зазначав про поховальний обряд сіверян, що після спалення небіжчика слов’яни відправлялися на місце, де воно відбувалось, і збирали попіл до урни, яку після цього ставили на «пагорб»². Важливим джерелом аналізу поховального обряду є арабський мандрівник та письменник Ібн Фадлан³. Він детально описував слов’ян та їхні традиції. Потрібно відмітити його опис поховання багатого слов’янина, адже про звичайних він писав: “А буває так, що коли помре бідний чоловік серед них, то готують малий човен, кладуть його до нього та спалюють.”⁴. Коли ж помирає багатий, то спершу його на 10 днів кладуть у труну, а за цей час готують усе для поховання, шиють йому одяг та готують напої, які будуть пити усі присутні. Варто окремо відзначити і те, що разом з багатим покійником ховали і його служницю, адже вважалося, що для неї це єдиний спосіб потрапити до раю. Окрім служниці, разом з покійником спалювали багато худоби (коней, корів, курей), а також зброю, що служила йому при житті. Про ставлення людей до цього обряду може говорити те, що служниця сама визивалася померти

¹ Гаркави А. Я. Сказания... С. 100-101.

² Там само. С. 264-265.

³ Мартиняк Ірина. Ібн Фадлан про поховальні вірування та обряди східних слов’ян. // Міфологія і фольклор. 2016. №20. С. 136-142.

⁴ Там само. С. 141.

разом з паном, а також усі присутні на похороні завжди були веселі та щасливі, адже сум навпаки вважався гріхом і перешкоджанням покійнику швидше потрапити до потойбіччя. Важливо згадати і те, що описане поховання відбувалося на човні. Його разом з покійником в одній з кают спершу ставили на час приготувань на воду, а потім витягали на сушу, саме в каюти човна складалося усе, що віддавалося покійнику на спалення, а в окремій каюті були померлий та його служниця, яку вбивали прямо біля нього. Трупоспалення було основою поховального обряду давніх слов'ян, детальніше його буде розглянуто у наступному розділі роботи.

1.2. Релігійні вірування населення салтівської культури за писемними джерелами.

Одним з найдавніших писемних джерел (IX ст.), де прослідковуються релігійні вірування населення салтівської культури, можна назвати опис одного з арабських географів — Ібн Хаукала хозарів та їх релігії. Він вказує: “Цар їхній іудей, і кажуть, що свита його складається приблизно з 4000 людей. Хозари мусульмани, християни та іудеї, і серед них є ідолопоклонники. Найбільш малочисельний клас іудеїв, а найбільший клас мусульман. Все-таки цар та наближені його іудеї, а більша частина їхніх звичаїв — звичаї язичників.”¹. Проаналізувавши дану цитату ми можемо зробити висновок, що за релігійною складовою жителі Хозарського каганату мали різні релігії: правитель та наближені до нього були

¹ Караулов Н. А. Сведения арабских географов IX и X веков по Р. Хр. о Кавказе, Армении и Азербайджане... С. 108.

іудеями, серед простих жителів зустрічалися навіть язичники, однак переважали мусульмани. Салтівська культура була частиною Хозарського каганату, тому дані твердження можна співставляти з віруваннями салтівців.

Цікавим джерелом X ст. є “Записки” Ібн-Фадлана. У одному з прочитаних листів знаходиться згадка релігії хозарів — “Хозари та цар їхній — всі євреї”¹. Дана записка написана приблизно у 922 р.

Варто відмітити матеріали з книги “Луки золота та рудники дорогоцінного каміння” X ст. В главі 17 автор описує хозар та стверджує: “Населення складається з мусульман, християн, іудеїв та язичників. Цар, його свита та все плем’я власне хозар сповідують іудаїзм...”². Також автор зазначає, що переважають саме мусульмани, адже з них складається військо царя. Про відносну рівність всіх релігій може свідчити той факт, що в столиці є сім судей - по двоє для мусульман, хозар та християн, а також один для язичників. Всі вони судили згідно зі своїми релігійними законами.³

Ще одним джерелом, яке дає нам інформацію про релігію у Хозарському каганаті є Єврейсько-хозарське листування у X ст.⁴ В ньому сановник кордовського халіфа на ім’я Хасдай ібн Шапфут веде розмову з хозарським царем Іосифом розповідаючи про свій народ та запитуючи у царя інформацію про його державу, особливо його цікавили релігійні вірування населення. Іосиф розповів, що його предки-правителі обирали між декількома релігіями - християнством, іудаїзмом та ісламом. Після опитування священників кожної віри, був обраний іудаїзм. Однак, Іосиф зазначає, що у одному з міст каганату живуть “іудеї, християни та

¹ Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей... С. 92.

² Там само. С. 43-44.

³ Караулов Н. А. Сведения арабских географов IX и X в... С. 45.

⁴ Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X веке. Ленинград: Издательство АН СССР, 1932. 172 с.

ізмаїльтяни”¹ з чого можна зробити висновок, що інші релігії не були під заборонаю, а представники різних релігій співіснували.

Черговим джерелом є написана на поч. XI ст. праця Гардізі під назвою “Прикраса вістей”. У ній він описував різні народи, в тому числі хозар. Про релігію він зазначає наступне: “Їхній головний керівник та ішад (цар) притримуються єврейської релігії, так само всі їхні наближені, керівники та вельможі; інші притримуються віри, схожої на віру тюрків-гузів. ... В обох містах живе певна кількість мусульман; в них є мечеті, імами та школи; хозари щорічно збирають податок з тих мусульман, який відповідає доходу кожного.”². З цього джерела ми можемо також зробити висновок, що іудаїзм був притаманний здебільшого лише правлячій верхівці, а також впевнитися, що народ мав різні релігійні вірування. Також можна знову помітити згадку про язичництво, адже саме воно вважалося найбільш схожим на вірування тюрків.

Також візьмемо до уваги текст географічного компендіуму Ісхака ібн ал-Хусейна, який мав назву “Книга пагорбів з коралів стосовно опису відомих міст в кожному місці” та датується приблизно XI ст. В ньому автор, описуючи хозарів, зазначає: “Їх верховний правитель сповідує іудаїзм”³. Свідчення про усе інше населення різняться - в одній з версій перекладу вважається, що називається язичництво, однак інша зазначає, що населення сповідує релігію ісламу. Різні версії трактування одного тексту виникли через існування декількох копій оригіналу, деякі з яких були поганої якості, тож можливо, що комусь з перекладачів трапилася саме така.

¹ Там само. С. 102.

² Бартольд В. В. Извлечения из сочинения Гардизи Зайн ал-ахбар. // Сочинения. 1973. Т. VIII. Работы по источниковедению. С. 57.

³ Умняков И. Компендиум испанско-арабского географа Исхака Ибн Ал-Хусейна и его сведения о хазарах и тюрках. // Известия государственного географического общества. 1939. Том 71, вып. 8. С. 1143.

Підсумовуючи даний розділ, важливо виділити, що велика частина писемних джерел, пов'язаних з язичницькими віруваннями давніх слов'ян була знищена після прийняття християнства, переважна більшість того, що залишилося — це усна народна творчість (зокрема міфи та легенди), а також мимохідні спогади повсякдення, яке тісно перепліталось з релігією. Що ж до населення салтівської культури, то основні джерела складали іноземні, переважно арабські географи та мандрівники, які писали про Хозарський каганат, частиною якого і була культура.

РОЗДІЛ 2. Релігійні вірування ранньосередньовічних слов'ян за археологічними даними.

Слов'яни залишили по собі різні матеріальні джерела, з яких можна простежити релігійні уявлення. Основні з них — культові споруди та поховання.

Спочатку варто розглянути саме культові споруди та розібратися що саме закладається у значення даного визначення. Для класифікації культових об'єктів І. П. Русанова виділяє декілька критеріїв, які потрібно залучати максимально комплексно, наскільки це можливо:

- 1) місце розташування об'єкта: у незвичайному місці — на могильнику, на краю поселення, або навпаки у його центрі, збоку від заселеної території, ізольовано, поряд з іншими очевидно культовими спорудами, наприклад храмами, вівтарями;
- 2) незвичайна для оточуючих будівель форма чи конструкція — круглі капища, кругла або довга, без вогнища або навпаки, з декількома вогнищами будівля, кам'яні або глиняні вівтарі;
- 3) очевидно жертвний склад знахідок — кістяк людини, її череп чи окремі кістки на поселеннях, кістки багатьох тварин, зібрані у спільну купу, особливо черепи та щелепи, спалені кістки у ямах та на вогнищах, наявність амулетів та ідолів, залишки вогнища;
- 4) аналогії спорудженням, функція яких невідома та незрозуміла, серед достовірно культових об'єктів;

5) зіставлення з етнографічними даними чи описами у давніх джерелах¹.

До джерел культового характеру ми можемо віднести як святилища, так і ідолів, яким поклонялися ранньосередньовічні слов'яни. Доволі популярним місцем поклоніння також були просто місця поблизу природних об'єктів (наприклад, біля дерева чи річки). Це зумовлено, як було розглянуто у попередньому розділі, тим, що серед язичників було доволі популярним поклоніння природі та наділення її ресурсів “вищими силами”. Деревам чи іншим предметам навіть робили жертвоприношення².

Варто детально розглянути святилища. Саме на них розташовувалися місця поклоніння богам, зазвичай у центрі святилищ ставився ідол. На цих територіях відбувалися і різні жертвоприношення, які люди робили аби віддячити богам або навпаки щось у них попросити. Святилища за розмірами та формою були невеликі³, зазвичай прямокутні, де кути дивилися на сторони світу, або округлі (рис. 1). По центру знаходилися антропоморфні ідоли (зазвичай з обличчям літньої людини) та жертovníки. Згідно археологічним даним, святилища зазвичай були присвячені померлим предкам. Контроль за функціонуванням святилища здійснював старійшина. Деякі дослідники вважають, що дані святилища призначалися для потреб однієї родової громади, а не всього племені. Часто вони були обкладені камінням або покриті

¹ Русанова И. П. Истоки славянского язычества: Культовые сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н.э. — I тыс. н.э. Черновцы: Прут, 2002. С. 11

² Русанова И. П., Тимошук Б. А. Языческие святилища древних славян. Москва: «Ладога-100», 2007. С. 27.

³ Козлов Михайло. Язичницький світогляд східних слов'ян: структура, еволюція, трансформація. Севастополь: Видавець Кручинін Л. Ю., 2009. С. 56

глиною¹. На майданчиках цих святилищ зазвичай горіли вогні, на поверхні лежало вугілля, кістки тварин, іноді обгорілі залишки глиняного посуду, у окремих випадках також було знайдено частини людських кісток. Особливий тип складають майданчики, навколо яких огорожі у вигляді рову, ряду каміння чи стовпових ям. По центру зазвичай була яма для ідола. Розташовувалися вони на підвищеній місцевості зазвичай поза могильниками та поселеннями. Характерною рисою капищ та святилищ є їх огорожі, які слов'яни вважали захистом від злих сил. Такі огорожі зазвичай бували різними, здебільшого це була невеличка канава або рів шириною 2-5 метрів, вона мала пласке неглибоке дно, на якому горіли вогні — символи захисту та очищення. У ровах знаходили рештки жертвоприношень та розбитого посуду. Також популярними були огорожі з каміння, його популярність обумовлюється тим, що саме він служив символом міцності, захисту, кордону між світом живих і мертвих. Малі городища-святилища мали багато спільного з капищами, це були круглі або овальні майданчики діаметром 7-30 метрів, які знаходилися у центрі городища. Вони огорожувалися низькими валами або широкими ровами з пласким дном. Основною “жертвою” жертвоприношень була худоба. Це корови, коні, свині тощо. Інколи, віддавали не усю тварину, а лише її частину, адже сіверяни вважали, що вона сприйметься богами як ціла. Залишок людей на жертовниках було знайдено доволі небагато.

Що ж до ідолів, то варто відзначити певну проблему в їх вивчанні для археологів та істориків. Як зазначалося у першому розділі роботи, після прийняття слов'янами християнства, почалося активне знищення усього, що могло бути пов'язано з язичництвом, у

¹ Русанова И. П., Тимошук Б. А. Языческие святилища древних славян... С. 41-44.

тому числі і ідолів. Їх спалювали, або просто викидали у важкодоступні місця, подалі від людських очей. Відповідно до цього доволі проблематично знайти початкове місцезнаходження ідола.

Популярними були дерев'яні ідоли. Аби уособити свої божества, язичники вирізали обличчя “богів” на дереві, серед східних слов'ян зустрічаються в основному ідоли невеликих розмірів¹. Зазвичай було два варіанти ідолів — або об'ємні фігурки у вигляді повноцінного бога в тілі людини, або просто довга палиця, на кінці якої зображувалося обличчя бога. Ідолам поклонялися, ставлячи їх у центр поляни (святилища), на якій приносили жертви. У обмін на ці поклоніння, люди, на їхню думку, отримували похвалу від богів у вигляді гарної погоди, чи навпаки дощів у період засухи, лікування хвороб тощо. Найвідомішим ідолом є Збруцький (рис. 2). Він є пам'яткою уличів, однак оскільки всі ідоли мали схожу структуру, тож можна використати даний ідол в якості найбільш збереженого зразка слов'янських ідолів. Вважається, що Збруцький ідол є уособленням бога Рода (творця Всесвіту). Це велика кам'яна статуя, поділена на декілька рядів, де з 4 сторін зображено людей, що є підтвердженням ототожнення божеств з людською подобою. З яруси ідола відображають три сфери буття — Яв-Прав-Нав. Нижній ярус зображає Наву (підземне божество, потойбічний світ); середній — Яву (світ людей, видимий світ); верхній — Праву (світ богів, вищий світ). На грані нижнього ярусу, на зворотній стороні від пустої, зображено вусатого чоловіка, що стоїть на колінах та тримає обома руками середній ярус. На двох прилеглих гранях нижнього ярусу ця ж фігура показана збоку, та обернена колінами до пустої грані. На верхньому ярусі зображені дві жінки та два чоловіки в

¹ Русанова И. П., Тимошук Б. А. Языческие святилища древних славян... С. 29.

довгому підпоясаному одязі. Одна жінка зображена з рогом, інша — з перснем. Чоловіки відповідно зображені один — з конем та мечем, інший — із солярним знаком на одязі, навкруги з шістьма променями всередині нього. Варто відзначити, що доволі довгий час серед істориків існувала думка, що східні слов'яни не виготовляли кам'яних ідолів¹, однак згодом вона була спростована.

Однією з важливих складових у дослідженні релігії також є поховання давніх слов'ян. Саме під час дослідження могил можна відслідкувати що вважалося важливим у світогляді слов'ян.

Розпочати варто з пеньківської культури. Для основної частини розселення представників пеньківської культури, притаманним було трупоспалення на стороні з подальшим похованням кісток у ямах². Ці ями були доволі невеличкі, зазвичай розміром 0.4-0.6 м у діаметрі та 0.3-0.5 м вглибину. Окрім трупоспалень, було знайдено також курганні та ямні захоронення, які належали представникам пеньківської культури. Варто відзначити, що трупопокладення та курганні поховання були більш притаманні тій частині населення, що проживала у степах. Часто поховання/могильники розташовувалися на відстані декількох кілометрів від поселень. Згідно з дослідженнями археологів³, перші покоління пеньківської культури проводили поховання виключно у вигляді трупоспалень з подальшим захороненням у ямі. Лише згодом почали з'являтися перші могили з трупопокладеннями, які з часом ставали все більш поширеним явищем.

¹ Срезневский И. И. Збручский истукан краковского музея. // ЗРАО. 1853. Т. 5. С. 181.

² Приходнюк О. М. Пеньковская культура. // Археология украинской ССР в 3-х томах. 1986. Т. 3. С. 156.

³ Седов В. В. Проблема происхождения и начальной истории славян. // Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблемы (Славяно-русские древности. Выпуск 1). 1988. С. 11.

Доволі поширеним методом поховання у сіверян було трупоспалення. Варто згадати як про ці традиції відзначалося у “Повісті минулих літ”: “А коли хто вмирав, чинили вони (слов’яни) тризну над ним, а потім розводили великий вогонь і, поклавши на вогонь мерця, спалювали його. А після цього, зібравши кості, вкладали їх у невеликий посуд і ставили на придорожньому стовпі як це роблять в’ятичі і нині.”¹.

Д. Самоквасов при дослідженні сіверянських поховань виділяв два типи — городища (валоподібні піднесення різної форми, де було більше однієї могили) та кургани і могили (горбисті підвищення різної величини та різних форм)².

Першим курганом, який ми розглянемо для дослідження поховань з точки зору вмісту поховань, буде Чорна Могила на Чернігівщині. При відкритті могили Д. Самоквасовим було знайдено два залізних шлеми, які були згорілими. Всередині шлемів були залишки також згорілої шапки, а поряд лежали залишки кольчуг. Поряд з цими залишками знаходилися ножі, роги з гравіюваннями на них, візантійські монети та залишки барана, а саме його згорілі кістки та шерсть. Слідів вогню на могилі не було, однак на відстані 5 аршинів (прибл. 3,5 м) було знайдено вугілля, золу та залишки кісток людей та тварин. Окрім цього, на залишках кострища лежали зерна вівса, а також обпалені частини мечів, щитів, наконечників стріл, списів, прикрас тощо. Розкопки ще одного кургану відбувалися доволі сумбурно. Поряд знаходився коледж, який планував розширюватися, і для цього потрібно було знести курган

¹ Повесть временных лет. Под ред. и с пред. В. П. Адриановой-Перетц. Москва, Львов: Изд-во АН СССР, 1950. С.40.

² Самоквасов Д. Я. Сіверянські кургани та їх значення. // Труды седьмого Археологического съезда в Киеве 1874. 1878. Т. 1. С. 185.

княжної. Д. Самоквасов зазначає, що в цьому кургані було знайдено великий шар вугілля, змішаного зі смолою, в якому були залишки людських кісток та залишки кольчуг, а поряд знаходилися залишки срібного рогу та керамічної посудини. На території Єлецького монастиря також було знайдено певний насип, у якому знаходився кістяк людини. Голова його розташовувалася на захід, а речей поблизу цього кістяка не було. Також на території Чорної Могили було знайдено доволі багато залишків людських кісток поза могилами. Це є наслідком зрошування городів місцевим населенням.

Окремо варто зазначити доволі важливу згадку щодо поховань сіверян на Чорній Могилі у труні: “Біля самої підшви кургану показалися груди людських кісток, без ознак тун, як було б на загальній могилі загиблих у бою або померлих від хвороби...”¹. Тобто можна відстежити, що в трунах сіверяни часто ховали з лише з питань безпеки, аби хвороба не просочилася через землю до води та не заразила населення.

Також на території Чернігівщини був досліджений великий курган, який має назву Гульбище. В найвищій центральній частині кургану знаходилися обгорілі залишки металевих мечів, шолому, списів та іншої зброї, а під цією масою лежав глечик, в якому знаходилися також обвуглені кістки та зуби барана, а також залишки курячого яйця. Спалювалися ці речі не у місці, де лежали, а на кострищі, яке знаходилося знизу кургана. Місце, де знаходилися залишки кісток, було доволі великим. Окрім кісток на шарі вугілля та попелу було знайдено частини зерна, гудзики, бляшки різної форми, ножі, топорик, шматок гребінця, персні, монети та залишки

¹ Самоквасов Д. Я. Сіверянські кургани та їх значення... С. 189.

посуду. Поряд з Гульбищем був знайдений ще один великий курган, який мав схожу структуру та схожий склад всередині кургану. Менших за розміром курганів було знайдено значно більше. В менших курганах знаходилися не трупоспалення, а трупопокладення: всі вони мали залишки дерев'яних дощок та цвяхів, а також на кожному кургані було знайдено людські скелети. Ці скелети завжди лежали головою на захід, лежали вони на спині, а руки були складені на грудях. Біля голови найчастіше клали прикраси, зокрема персні, на шії ж знаходилися залишки намист, в районі поясу археологи знаходили залишки ножів, пряжки, а також кинжал, біля ніг лежали залишки взуття.

Ще одна важлива група курганних поховань розташована поблизу міста Седнева. Всі поховання звідти Д. Самоквасов поділив на три групи:

- 1) Кургани великих розмірів, на яких також розташовувалися кострища;
- 2) Кургани менших розмірів з залишками керамічних посудин, в яких знаходилися обпалені людські кістки;
- 3) Кургани менших розмірів з трупопокладеннями¹.

Перша група курганів по вмісту схожа з великими курганами, описаними раніше. На кострищах було знайдено залишки кісток людей, тварин та риб. Друга група мала глечики, в яких лежали людські кістки. В деяких могилах було по два глечики, але в більшості все ж по одному. В окремих могилах також лежали глечики, наповнені просто землею. Трупоспалення відбувалися десь

¹ Самоквасов Д. Я. Сіверянські кургани та їх значення... С. 193.

на стороні, а потім кістки були складені у глечики та поховані. Більшість таких могил не мали жодного інвентарю. В третій групі залишків трун знайдено не було, скелети лежали на спині, головою в бік заходу, руки ж були складені на грудях або животі. Інвентарю в таких похованнях також не було¹. Інші сіверянські могильники, досліджувані Д. Самоквасовим, мали аналогічні типажі.

Д. Березовець, аналізуючи археологічні матеріали, виділив еволюцію від трупоспалення до поступового переходу в трупопокладання²: Спершу урни розташовувалися на верхівках курганних насипів, згодом на половині кургану, а з часом все замінилося похованням без кремації. Обряд трупоспалення є типово язичницьким. Слов'яни вірили у потойбічний світ, куди їх приведе Велес, тож людину мав супроводжувати і одяг. Вважалося, що чим вище полум'я при спаленні людини, тим вище місце у потойбічному світі вона займе. Під час горіння, люди посилали у небо свої послання, а також ворожили на трісках багаття та диму. Вважалося, що вогонь у цей час спалював усе погане, що є на землі. Іскри, які могли виникати під час тріскання дров, вважалися гарним знаком, що усі прохання та послання, які люди посилали, будуть доставлені на небо. Золю, що залишалася після обряду трупоспалення, ховали з прахом мерця, дещо клали під каміння. Вважалося, що такі дії повертаю землі “земне”. Також у багаття окрім речей мерця кидали і їжу. Вона мала знадобитися покійнику у дорозі на “той” світ, а також це була їжа, якою душа мала частувати людей та звірів, яких мала б зустріти по дорозі. Це робилося аби задобрити їх та аби вони не перешкоджали потраплянню душі до світу мертвих. Інколи люди

¹ Самоквасов Д. Я. Сіверянські кургани та їх значення... С. 194.

² Березовець Д. Т. Северяне перед образованием Киевской Руси. Диссертация к. и. н. ИА АН УССР. Киев, 1956. С. 185.

“віддавали” покійнику речі своїх померлих родичів, аби той ніби передав їх душі, що живе на “тому світі”.

Важливою археологічною знахідкою є Новотроїцьке городище. Там було знайдено 5 ямних поховань меридіальної орієнтації. Було знайдено дерев'яні обкладки ям та залишки кісток, які і дали змогу археологам виділити ці знахідки як поховання. Саме поховання з цього могильника вважається перехідним між волинцівською та роменською культурами сіверян.¹ Однак це не є показовим випадком, а радше винятком, адже ці поховання розташовувалися біля попередньо зруйнованих жител².

Тож можна зробити висновок, що сіверянські поховання мали доволі схожий типаж: це були трупоспалення (найчастіше на стороні) з подальшим похованням згорілих кісток у глечики, серед інвентарю, який знаходили поблизу решток, були прикраси (зокрема песні та намиста), ножі, рештки зброї (списи, наконечники стріл), а також кістки обгорілих тварин та риби. Можна висунути припущення, що рештки тварин є частиною тризни — поминального бенкету з жертвоприношеннями. Вважалося, що усе, з'їдене на такому бенкеті мало магічну силу, тож якщо закопати кістки з'їденої під час тризни тварини у землю, у того, хто це зробив, худоба буде водитися довго та буде здорова. А усю їжу, що залишалася після таких бенкетів, було прийнято приносити в жертву богам. Е. Б. Тайлор заявляв, що

¹ Бібіков Д. В. Ще раз про обряд поховання носіїв роменської культури. // Археологія і давня історія України. 2021. Вип. 3 (40). С.142.

² Комар, А. В., Сухобоков, О. В. 2004. Городище «Монастырище» и древнерусский Ромен. В: Моця, О. П. (ред.). Стародавній Іскоростень та слов'янські гради VIII—X ст. Київ: Корвін Пресс. С. 168-169.

9/10 усіх язичницьких жертв складалося з принесення залишків бенкетів, так слов'яни «пригощали богів та предків»¹.

Серед курганних поховань трупопокладення були досить рідкісними, в таких могилах голова покійника завжди лежала на захід, а інвентар був доволі малочисельним. На окремих територіях існували безкурганні поховання, де прах мерця, спаленого на стороні, ховали у неглибоких ямах без жодних ознак. З часом еволюції культури, еволюціонував і поховальний обряд. Трупоспалення замінилося на трупопокладання, доволі знайоме та більш звичне нам², особливо цей обряд став популярним після прийняття християнства, адже був притаманний йому. В проміжні періоди, трупопокладання відбувалося в невеликих насипах, а кістки частково обпалювали або посипали вугіллям.

Як можна побачити, вогонь для слов'ян був доволі важливою частиною ритуальних практик. Трупоспалення сіверяни використовували у першу чергу як спосіб відправити душу мерця на “той світ”, адже якщо її не спалити, то душа загубиться у вічних муках на землі. Згодом, все ближче до періоду прийняття християнства на Русі, трупоспалення на стороні замінялося спершу спаленням на місці, а пізніше взагалі трупопокладанням. Також окремо варто відмітити, що разом з багатим сіверянином могли спалювати його служницю. Вважалося, що лише так вона може потрапити в рай у якості супроводу. Інколи з тими, кого ховали, люди спалювали речі, які належали їх померлим одноплемінникам, тоді вважалося, що душа зможе передати цю річ раніше померлому родичу. Також часто в могилу клали речі, які покійник мав при

¹ Тайлор Э. Б. Первобытная культура. Москва: Политиздат, 1989. С. 492.

² Сухобоков О. В. Дніпровське Лісостепове побережжя... С. 51-52.

житті. При трупоспаленнях голова мерця завжди клалася на захід. У язичницькому світогляді схід асоціювався з народженням, а захід — зі смертю. Це пов'язано з вірою в те, що сонце “народжувалося” на сході, а на заході “помирало”.

РОЗДІЛ 3. Релігійні вірування населення салтівської культури за археологією

Релігійні вірування є невід’ємним елементом духовного розвитку будь-якого суспільства, тим більше в контексті ранньосередньовічної культури — салтівської. Завдяки використанню археологічних даних — аналізу поховальних обрядів, культових предметів, ритуальних споруд — ми маємо змогу більш якісно реконструювати уявлення салтівців про світогляд, віру в потойбічний світ, особливості релігійних практик. Завдяки дослідженню матеріальної культури тогочасного населення можемо окреслити взаємодію язичницьких традицій з монотеїстичними віруваннями, котрі поступово потрапляли в систему культових практик місцевого народу. Релігійні уявлення салтівської культури знайшли якнайкраще своє відображення в традиціях поховання, що стосується як форм «могил», так і наявного поховального інвентаря.

Представники салтівської культури мали декілька форм поховання — трупоспалення, трупопокладення в ямах та трупопокладення у катакомбах. Населення, що залишило по собі трупоспалення, вважається переважно кочівниками. Археологічно це підтверджується відсутністю великих могильників з цим видом поховань. З часом люди просто переміщалися на інші території і облаштовували могильники вже там. А з процесом осідання населення поховальні обряди почали трансформуватися — тому не дивним є явище наявності біритуальних могильників. До прикладу варто розглянути салтівські кремації Подонців’я. Дослідник Аксьонов В. С. зазначає, що даний район на його початковому етапі освоєння кочовиками (740-790 рр. н. е.) характеризується здебільшого ямними похованнями носіїв кремаційного поховального

обряду. Вони супроводжувалися такими характерними речовими комплексами: масштабні зброярські набори, кінське спорядження, похідний посуд для приготування їжі (казани, шампури, виделки для діставання м'яса, тощо)¹. Вплив місцевого хліборобського населення та посилення процесів переходу від кочівництва до осілості (седентаризація) зумовило збільшення кількості поховань із кремацією, до того ж останки почали поміщати до урни. Згодом, науковець зазначає, що населення від кремації взагалі переходить до обряду трупопокладення. Варто детальніше зупинитися на даній темі, та до прикладу візьмемо могильник біритуального типу Красна Гірка, що на Харківщині, та який датується кінцем VIII-IX ст.

Частим явищем є наявність основного інгумаційного поховання з додатковими кремаційними. При цьому, перше не завдавалося руйнуванню, а друге могло бути як одночасним, так і похованим через певний період часу². Можна з упевненістю зробити висновок, що тогочасні люди були добре обізнаними з похованнями, тобто має місце бути поховальна обрядовість серед родичів. А різниця може пояснюватися напівкочовим способом життя населення. Таким чином, людину, котра померла за межами дому, транспортувати в кінцевому вигляді недоцільно з мір незручності та духовності. Перше — ризик хвороб, друге — нагальність переходу в інший світ, котра проявляється у даної культури лише за умови ліквідації фізичного тіла.

Показовим елементом поховальної обрядовості є захоронення тварин при трупоспаленні. Могильник Червона Гірка не виняток. У

¹ Аксьонов В. С. Носители кремационного обряда и этнокультурная обстановка в салтовском лесостепном Подонцовье (втор. пол. VIII — нач. IX вв.) // В.К. Міхеев. Учні та послідовники до 80-річчя з дня народження. 2017. С. 10.

² Аксенов В.С. Об одном из вариантов погребального обряда праболгарского населения салтовской культуры верхнего Подонцовья (по материалам биритуального могильника Красная Горка) // Дриновский сборник. 2008. С. 125-128.

похованні № 216/к-19 поблизу урни (салтівський дворучний горщик-ваза) на відстані 2 метрів перебував кістяк коня, череп якого був направлений до кремації. Біля урни були знайдені стремено, начепок, пряжка, а біля коня — вудила, прикраси ременів вуздечки, збруйне кільце¹. Є аналогія: могильник 8-ма Щель, що на Північно-Західному Кавказі. А з X-XII ст. кількість подібних поховань там зростає: могильники Ленінохабль, Черноклен, район с. Абрау-Дюрсо, Південноозеріївського некрополя, Андріївська Щель, - згодом вони починають супроводжуватися курганными насипами.

Болгарська науковиця Коматарова-Балинова Є. описує ситуацію з кремаційними захороненнями салтово-маяцької культури на території Нижнього Дунаю так: поховальні споруди зі трупоспаленням наявні у вигляді ям, урн та камер. А незмінним елементом обряду нижньодунайських кремаційних могил є останки тварин, котрі не піддавалися термічній обробці. Переважають останки свійських тварин: велика рогата худоба, свині та вівці, іноді рештки птахів².

С. Плетньова впевнена³, що трупоспалення у всіх трьох варіантах захоронення залишила по собі тюркомовна група населення. Вона аргументує це типологією облаштування могили, інвентарю, наявністю кенотафа, які були притаманні багатьом тюркомовним народам Сибіру. Цей обряд поховання був залишений на могильнику поряд з Кагановим городищем, Новопокровському та Сухогомільшанському могильниках, комплексі біля с. Тополі,

¹ Аксьонов В. С. Носители кремационного обряда и этнокультурная обстановка в салтовском лесостепном Подонцовье... С. 12.

² Коматарова-Балинова Е. (София, България) Обредът на трупозгаряне в некрополите на Салтово-Маяцката култура и биритуалните некрополи на Долен Дунав. // Салтово-маяцка археологічна култура: 110 років від початку вивчення на Харківщині: збірник наукових праць. 2011. С. 35.

³ Плетнева С. А. От кочевий к городам... С. 100.

Бондарихинському, Вознесенському та Новогригорівському похованні. Серед особливостей поховання - наявність кенотафів та схованок з поховальним інвентарем. До нього переважно входили стріли, ножі, поясні пряжки, намиста та зігнутий меч. Вважалося, що аби речі, які можуть знадобитися покійнику на «тому» світі, дійшли до нього, вони мають бути пошкоджені.

Поховальні комплекси кремаційного типу дають можливість дослідити специфіку ритуально-релігійних обрядів. Цілком очевидним є те, що в похованні людини наявне матеріалістичне ставлення, котре супроводжувалося великою кількістю як загальних, так і своєрідних церемоній, про які ми й не можемо здогадуватися в умовах обмеженості писемних джерел. Завдяки акцентуванню уваги на різних деталях обрядів ми маємо змогу все-таки помітити особливості релігійних уявлень різноетнічного населення салтівської культури. Так ті, хто ховали кремованих мерців у катакомбах прагнули забезпечити померлого всім необхідним для продовження потойбічного життя, а ті, хто ховали в ямах — давали померлому речі, їжу та символіку на час дороги до потойбіччя. Мабуть люди, спляючи своїх близьких, були впевнені в тому, що тільки вогню під силу переправити мерця до іншого світу, а наділення їх речима може свідчити як про турботу в дорозі, так і про «інстинкт прив'язаності».

Ямні трупопокладення представлені Зливкинським, Саркельським, Нетайлівським, Покровським та іншими могильниками. Однак, ямні поховання знаходяться і у катакомбних могильниках, щоправда, в цьому випадку це поодинокі винятки¹.

¹ Хоружая М.В. Захоронения в ямах с подбоем Верхне-Салтовского катакомбного могильника (по материалам раскопок 1984—2012 гг.) // Древности. 2013. С. 211.

Зливкинський могильник є зразком для серії могильників у Донських степах. В окремих ямах даних могильників дослідники знаходили сліди культу вогню: обпалена поверхня ям, залишки вугілля та попелу в насипах¹. Типовим для ямних могильників була наявність ритуальної їжі, а також невелика кількість інвентарю. Вважається, що мала кількість інвентарю зумовлена вірою в те, що покійнику на «тому» світі не знадобляться речі з попереднього життя і він отримує щастя без їх потреби². Серед інвентарю ямних могильників були поширені браслети, пряжки, намистини³, перстні, гудзики⁴, амулети. Попри основну схожість, навіть могильники зливкинського типу мають певні відмінності ледь не в кожному з поховань, що буде розглядатися детальніше згодом.

Варто приділити достатньо уваги дослідженням Нетайлівського могильника, найбільший вклад у вивченні котрого внесли науковці Д. Т. Березовець, А. В. Криганов, В. К. Міхєєв, В. В. Колода та В. С. Аксьонов. Особливістю ґрунтових поховань є порушення анатомічного порядку людських кісток. Д. Т. Березовець виділив кілька версій: тіло залишали на землі, де на нього діяли зовнішні фактори, а потім поміщали в могилу; мрець певний час перебував у незакиданій могилі⁵. Дослідниця О. В. Ічевська, ознайомившись із археологічними звітами, виокремила подібні способи: відкрита яма була відкритою до моменту перетворення тіла на скелет; яма злегка була присипаною певний потрібний час; та поміщення решток людини, котрі перебували певний час на

¹ Плетнева С. А. Очерки хазарской археологии... С. 66.

² Плетнева С. А. От кочевий к городам... С. 92.

³ Кухаренко Ю. В. Новопокровський могильник і поселення. // Археологія. 1952. Вип. VI. С. 33-50.

⁴ Аксенов В. С. Погребальный обряд раннесредневекового могильника Червона Гусаровка. // Дриновський збірник. 2016. Т. IX. С. 71.

⁵ Аксьонов В. С. Д. Т. Березовець та Нетайлівський могильник салтівської культури: відкриття, сучасні дослідження, здобутки. // Археологія і давня історія України. 2021. Вип. 3 (40). С. 344.

поверхні землі¹. Тобто, дослідники вважають, що причиною подібних руйнацій кістяків може бути ціль «вторинного захоронення», при якому останки небіжчика очищували від м'яких тканин природним шляхом і вже потім клали в могилу. Це пояснюється малою збереженістю кісток (тлін, зуби, деякі трубчасті кістки здебільшого кінцівок) і їх хаотичним розміщенням у поховальній ямі. Убачаємо схожість із зороастрійським обрядом.

Завдяки сучасним археологічним дослідженням (з початку ХХІ ст.) отримали змогу зафіксувати особливості поховальної обрядовості місцевого населення. Розкопки продемонстрували велику кількість поховань з повторними прокладаннями шляхів до могили через певний проміжок часу. При цьому це не виглядало як розбійництво, адже престижні речі були залишені на своїх місцях, а повторний вкоп не мав великого розміру та вів прямо до ямного поховання, що свідчить про обізнаність копачів, які навідалися до мерця. При цьому їхньою головною метою була руйнація кістяка, після чого хід закидався землею знову.

Аксьонов В. зазначає подібність даного обряду з ритуальними практиками південних слов'ян під назвою «разкопальки», які мали проводитися у період 3-7 років після захоронення². Тобто біологічна смерть тогочасними людьми не розцінювалася обов'язковим переходом мерця до потойбічного світу, у могилі покійник перебував у перехідному становищі. А щоб йому допомогти потрібно було знищити його останній зв'язок зі світом, щоб можливості для повернення вже не існувало. Виходить, що руйнація решток кістяка мала значення завершального етапу поховання мерця, а також супроводжувалася ритуалом із розбиттям/вилученням

¹ Иченская О. В. Об одном из вариантов погребального обряда салтовцев по материалам Нетайловского могильника. // Древности Среднего Поднепровья. 1981. С. 92-93.

² Аксьонов В. С. Д. Т. Березовець та Нетайлівський могильник салтівської культури... С. 345.

поховального інвентарю. Дана «заключна церемонія» мала за мету окреслити кінець жалоби за небіжчиком, а також родичі могли вже не боятися цієї людини, її можливого повернення або будь-якого іншого впливу. Нетайлівським могильник не є виключенням наявності поховань вершників, котрих супроводжувало захоронення коней, що свідчить про різну етнічність приналежність тогочасного населення. Дослідники схиляються до думки, що цей могильник створило змішане тюрко-угорське населення з племінного союзу «болгар»¹, традиції котрих змішувалися або заміщалися, не виключенням є і система обрядовості та релігійні вірування.

Катакомбні поховання найбільш поширені серед носіїв салтівської культури та є найбільш вивчені археологами (рис. 3). Вони представлені на Верхньосалтівському, Дмитрівському, Старосалтівському, Рубежанському могильниках поблизу р. Сіверський Донець, а також могильниках Клин-Яр III та Підкумський на території Центрального Кавказу, де практично половина поховань — катакомбні.

У цьому типі поховань ми можемо легко визначити чи був покійник багатим: чим багатшою та поважнішою людиною він був, тим довшим був дромос (прохід в камеру) та тим різноманітніший інвентар. Навіть в похованнях бідніших людей, інвентар переважно більший, ніж в ямних захороненнях. Вважається, що люди в загробному світі продовжували земне життя, тож для цього їм потрібні речі з попереднього життя. Серед інвентарю були поширені прикраси (сережки, персні, браслети, намиста, дзеркальця, амулети, тощо), серед зброї часто зустрічаються ножі та сокирки. Окрім амулетів в катакомбах знаходять хрестоподібні підвіски, які як і в

¹ Аксьонов В. С. Д. Т. Березовець та Нетайлівський могильник салтівської культури... С. 350.

ямних похованнях можуть бути інтерпретовані як ранньохристиянські, що буде детальніше розглядатися нижче.

Також до інвентарю входила поминальна їжа, та горщики. Були знайдені кістки тварин, які були як частиною поминальної їжі, так і приносилися в жертву окремо. В якості поминальної їжі використовували велику та малу рогату худобу, а приносили в жертву переважно коней. Вважалося, що на коні людина і переправиться у світ мертвих, а їжа допоможе вгамувати голод до потрапляння туди.

Набула поширення в катакомбних похованнях вугільна підстилка. Переважно вона розташовувалася в парних похованнях чоловіка і жінки або жінки і дітей. С. Плетньова мала певність, що ця підстилка несла сакральне значення. Наприклад, коли помирав воїн, з ним зазвичай ховали рабиню-наложницю, адже дружина була повинна доглядати за дітьми та господарством. Підстилка в цьому випадку уособлювала «посмертний шлюб»¹. У випадку з жінкою і дитиною це могло бути «посмертне усиновлення», тобто жінка не була рідною мамою дитини, а просто померла приблизно в один час з нею. В. Аксьонов, однак, має іншу думку, оскільки така підстилка була знайдена і в одиночних катакомбах. Він зазначає: «Первинне значення вугільної підсипки — це надання небіжчику/небіжчикам, у контексті проведення поховального ритуалу, їх «частини родинного вогню», що забезпечувало єдність померлих людей з їх живими родичами. Посипання підлоги поховальної камери вугіллям з родинного вогнища, у такому разі, розглядалося як забезпечення мерця необхідним теплом та світлом (окрім їжі, одягу, зброї та побутово-господарського інвентарю), та забезпечувало

¹ Плетнева С. А. От кочевий к городам... С. 79.

перетворення могили у повноцінне потойбічне житло, яке при нагоді могло прийняти нових померлих родичів. Одночасно, підсипка з вугілля, імовірно, розглядалася і як сила, що очищує могилу від злих потойбічних сил.»¹.

Поширеним був обряд «знешкодження» покійника — елемент постпоховальної обрядовості. Він мав вигляд зв'язування, перекладання чи навіть винесення за межі катакомби частин скелета². Люди вважали, що навіть після смерті зла людина може нести небезпеку людям на землі, тож, таким чином вони бажали притлумити страх перед злою силою. Тому не є дивними знахідки залізних черешкових ножів біля входу в похоронну камеру (нечасті випадки), котрі спрямовувалися вістрями до могили, та слугували оберегами поховання або мали завадити небіжчику залишити своє останнє пристанище після смерті³.

Спочатку такі дії були зумовлені переміщенням кочівників на чужі землі, адже при осіданні вони почали займати території з колись похованими людьми. Щоб перестати турбуватися про небезпеку від невідомих покійників (адже вони не відали їх за життя) починали руйнували їхні останки. А згодом це починає ставати частиною їхньої поховальної обрядовості. Оскільки руйнацією скелету займалися здебільшого родичі небіжчика, то вони якнайкраще знали скільки зла ця особа здатна принести, тому й ступінь руйнування в кожній могилі відрізнялася. Найменшою руйнацією вважається перекладання стоп з метою завадити людині

¹ Аксьонов В. С. Вогняні ритуали у аланського населення салтівської культури басейну Сіверського Дінця (за матеріалами катакомбних могильників). // Археологія. 2020. Вип. 4. С. 36.

² Аксёнов В.С. Новые материалы к постпогребальной обрядности аланского населения Подонцовья (по материалам Верхне-Салтовского IV катакомбного могильника). // Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині. Харків: Видавець Савчук О. О., 2011. С. 7-13.

³ Аксёнов В. С. Новые материалы к постпогребальной обрядности аланского населения Подонцовья... С. 8.

покинути пішки могилу. Наступна — кістки рук, щоб мрець не мав змоги користуватися зброєю. Далі була грудна клітина, яка містила найголовніші органи для життєдіяльності — серце та легені. Інколи від тіла могли відділяти голову. «Найнебезпечнішим» мерцям частини тіла не просто відділяли, а повноцінно виносили з могили та ховали в іншому місці.

Для прикладу варто розглянути найсучасніші дослідження 2019-2020 рр. експедиції ХНУ ім. В. Н. Каразіна — результати розкопок Хотомельського катакомбного могильника (перша половина IX ст.), що знаходиться у Вовчанському районі Харківської області. У катакомбі № 1 було знайдено поховання дівчини, анатомічний порядок кісток якої був порушеним, а також зафіксовано хід повторного проникнення. Ступінь руйнації: порушення порядку в кістках обох стоп і кистей, відділення епіфізів від кісток трубчастої форми, - порушення доволі незначні. До речі, саме положення кістяка дещо відрізнялося від усталеного: «Похована була покладена на спину, лицем до входу у камеру. Ноги були схрещені в області гомілкових кісток, ліва нога була покладена на праву ногу. Права та ліва рука були зігнуті в ліктьовому суглобі і відведені всередину, у напрямку тазу, кістки передпліччя розміщувалися у положенні супінації, долонями вверх»¹.

Тож, К. Красильников виділяє 3 групи поховань за ознаками релігійних обрядів поховання:

1. Поховання з язичницькими традиціями;
2. Поховання з ознаками мусульманської обрядовості;

¹ Скирда В. В., Іськов І. В. Новий катакомбний могильник на Харківщині // Міхеевські читання. 2021. Вип. 2. С. 81.

3. Поховання з обрядами змішаного біритуального характеру¹.

Окремої уваги заслуговує дослідження культу предків, котре добре простежується у системі релігійних уявлень населення салтівської культури. Завдяки археологічним матеріалам дізнаємося, що поминальна обрядовість не мала обмежуватися тільки моментом захоронення, а продовжувалася у вигляді постпоховальної практики, котру проводили родичі померлих.

Як було розглянуто раніше, яскравим проявом цього є повторне проникнення до поховання через певний період (вважається, що тогочасні люди залишали «маркування» на могилах, тобто не мали на меті повністю її замаскувати). Дана подія супроводжувалася частковою руйнацією скелета або вилученням окремих елементів інвентарю, що говорить нам про сакральну обрядовість. Також свідчать про культ предків і вогню речові комплекси зі слідами культової діяльності — жертovníки. Наявність доволі великої кількості інвентарю у спеціально облаштованому місці, окремо від поховання (залишки людських кісток не були зафіксовані), дає нам можливість упевнено говорити про наявність чітко регламентованих дій, що спрямовувалися на вшанування пам'яті померлих.

Усе-таки цікавим явищем релігійного вірування населення салтівської культури є поминальна обрядовість, котру археологи називають речовими комплексами зі слідами культової діяльності, та котра заслуговує на детальніше вивчення.

Для прикладу варто розглянути комплекс біля с. Стара Покровка, що на Харківщині. Часто подібні «жертovníки» знаходять у спеціально створених ямах, або ж зернових, що полегшувало

¹ Красильников Константин. Население степей хазарской периферии и его этнокультурные признаки (к вопросу об идентификации). // Научные труды по иудаике. Материалы XVII Международной ежегодной конференции по иудаике. 2010. Т. II. С. 16-32.

працю учасників обряду, або заощаджувало час. Даний комплекс знаходився у неглибокій овальній форми ямі діаметром 100 см і глибиною у 40 см, знахідки зустрічаються у центральній частині та на дні. Дослідники зазначають про певний порядок зосередження артефактів: окремими купками містилися бронзові браслети та залізний інвентар, намиста були розсіпані практично по всій площі, окремо була розподілена невелика купка намистин. Над даним комплексом розміщувався розвал з недостатчею фрагментів чорнолощеного невеликого гончарного глечика з чотирма каннелюрами на вертикальній шийці. А верхня частина заповнення містила залишки сіроглиняного глечика¹. Ці речі з комплексу маємо змогу поділити на три великі за кількістю групи: особисті прикраси, деталі одягу та предмети господарського призначення. Особисті прикраси представлені фрагментом сережки, намистом, браслетами, підвісками. Деталі одягу: пояс, бронзові прикраси одягу, залізні булавки, ритуальний ніж. Предмети господарського призначення: залізні дві виделки та пінцет, розвал чашки з жолобчастим горлом (типове для населення Кавказу), бронзова пряжка. Вважається, що даний поминальний комплекс був присвячений трьом індивідуумам, що підтверджується таким різноманітним наповненням².

Такі жертovníки могли бути присвяченими як конкретній особі, так і групі померлих. Головною їхньою метою було забезпечення духовного зв'язку з небіжчиками. Можливо, завдяки участі в такому ритуалі, члени спільноти підтримували власну духовну рівновагу, передавали тепло родинного вогнища до потойбічного світу (вогнище, вугільні підстилки), а також, робили

¹ Аксёнов В. С., Колода В. В. Богатый вещевой комплекс близ Старой Покровки на Харьковщине // ХА. 2017. Т. 15. С. 37-38.

² Там само. С. 48.

усе можливе для того аби мати гарантію захисту від можливого негативного впливу мерця на живих родичів або навіть незнайомців.

Як бачимо, поминальні дії та культ предків є яскравим елементом язичництва, котре відігравало важливу роль у світогляді місцевого населення.

Завдяки наявності систематизації релігійних уявлень сформованої Красицьким К., ми можемо зробити висновок про поширення мусульманських та християнських практик на язичницькі в похованнях населення салтівської культури. Ось Нетайлівський могильник вважається яскравим прикладом язичницького. А у могильнику Червона Гусарівка були знайдені підвіски у формі хреста. Наприклад, у похованні № 144 містився рівнокінцевий хрест, кінці якого оформлені у вигляді кіл, в одному з яких зроблено отвір для підвішування, і прикрашені солярним орнаментом. У середині підвіски — орнамент у вигляді ромбу з колом посередині¹. В. Аксьонов називає такі хрести ранньохристиянськими, аргументуючи наявністю інших християнських ознак в похованнях², а саме: схрещені руки на животі або грудях серед похованих, форма ями (прямокутна), наявність ритуальних посудин, схожих з християнськими на території Русі. Також дослідник вважає, що саме у другій половині VIII—IX ст. населення салтівської культури, що проживало у басейні р. Сіверський Донець, починає знайомитися з християнством, і навіть більше — їх релігії співіснують.

¹ Аксёнов В. С. Символы христианской веры в захоронениях Салтово-маяцкой культуры с территории Харьковщины. // Салтово-маяцка археологічна культура: проблеми та дослідження: збірник наукових праць. Харків: Видавець Савчук О. О.; ОКЗ «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини». Випуск 3. 2013. С. 19.

² Аксёнов В. С. Погребальный обряд... С. 72, 75.

Так прикраси небіжчиків можуть принести багато інформації про релігійні уявлення. Наприклад у катакомбі № 94 IV могильника Верхнього Салтова було зафіксоване парне поховання жінки та дитини за язичницьким каноном, але на шії дівчинки лежало намисто із хрестоподібною підвіскою з олов'яно-свинцевого сплаву. Подібних підвісок на IV могильнику в похованнях було знайдено велику кількість, здебільшого в дитячих захороненнях, через що Аксьонов В. вважає, що вони є свідченням поступового поширення серед населення християнської віри¹. Частими є нехристиянські зображення на подібних хрестах: квадрат або ромб як символ світу, землі та порядку; «шашки» - зорана нива; стержні в межах чотирикутної фігури — дерева або хліб. Це може свідчити про поступове сприйняття язичниками християнства, про їхню духовну боротьбу «нового» зі «старим». Таке явище не є унікальним і незвичним, а навпаки — очікуваним і доволі поширеним, особливо серед населення Східної Європи та Хозарського каганату.

Варто зазначити, що у більшості ямних (з підбоям чи без) і катакомбних похованнях наявне однакове положення останків небіжчиків: тіло витягнуте на спині з витягнутими вздовж тіла руками і прямими ногами. На прикладі катакомбного поховання підлітка № 4 Верньосалтівського могильника розглянемо вплив мусульманської віри на поховальний обряд. Хлопчик лежав на боці (напіврозвернутий направо) зі злегка зігнутими в колінах ногами, а стопи ніг зведені разом. Череп лежав на землі на правій скроневій кістці, та був повернутий обличчям до півдня. Руки — витягнуті вздовж тіла, трохи зігнуті в ліктьовому суглобі. Дане положення свідчить про загорнення тіла в саван, що цілком підтверджується

¹ Аксёнов В. С. Символы христианской веры в захоронениях Салтово-маяцкой культуры с территории Харьковщины... С. 16.

мусульманською традицією (іслам). А поряд, в одній з могил розташовувалася похована у відповідності з язичницькими традиціями дівчинка-підліток¹, що свідчить про біритуальний характер поховання. Також і в декількох ямних похованнях з Верхньосалтівського могильника була відмічена особливість у вигляді повернення голови в бік півдня при орієнтуванні головою покійника на північний захід². Це зумовлено направленням голови в бік мусульманської святині Кааби, що свідчить про наявність мусульманських вірувань у населення салтівської культури.

Доволі цікавим прикладом для розгляду релігійних вірувань населення салтівської культури є катакомба № 72 на IV могильнику Верхнього Салтова, котра містила чотири дитячі поховання, датовані другою половиною VIII—IX ст. Поховання вирізнялося своєю незвичною круглою формою, доволі довгим входом, рівною підлогою та багатим інвентарем як для поховання дітей (по дві статі). Дослідники схиляються до того, що ця катакомба несла в собі зашифровану певну світоглядну концепцію, що підтверджується розміщенням трупів дітей у вигляді квадрата у середині кола (куполоподібна поховальна камера). Варто зазначити, що в багатьох народах світу коло має значення неба, а квадрат — землі³. Можемо припустити, що дане поховання виконувало роль проекції світу живих на потойбіччя — реальне житло, але для мерців. Можливо, має якийсь сенс і розташування небіжчиків: хлопці знаходилися у північному (пох. № 1) і східному (пох. № 2), а дівчата — у південному (пох. № 3) і західному (пох. № 4) секторах. Той, хто знаходився подалі від входу (№ 2) мав більше поховального

¹ Хоружая М. В. Захоронения в ямах с подбоем Верхне-Салтовского катакомбного могильника.... С. 217-218.

² Кухаренко Ю. В. Новопокровський могильник і поселення... С. 217.

³ Аксёнов В. С., Хоружая М. В. Катакомба № 72 Верхне-Салтовского могильника. // Давнина. Харківський історико-археологічний щорічник: Том 6: Древности. 2005. С. 288-294.

інвентарю та лежав на вугільній підстилці, яка символізує домашнє вогнище, а ось той, хто містився біля порогу (№ 4) мав набагато менше атрибутів, а його кістяк мав більші пошкодження та хаотичне положення, на відміну від першого. Подібна різниця між похованнями № 3 та № 1, де перший більш багатий. Це говорить нам про вищість статусу мерців із поховань № 2 та № 3¹. Очевидно, що дане поховання створене за язичницькою традицією.

Більше уваги маємо бажання приділити аналізу символіки прикрас. Науковець В. В. Колода здійснив спробу класифікації зображень на перстнях населення салтівської культури, котре проживало на території басейну р. Сіверський Донець та виділив дану систематизацію: антропоморфні (2 екземпляри), зооморфні (8 екз.), орнітоморфні (6 екз.), рослинні (4 екз.) та текстові в кількості одного екземпляра². Кожна з цих груп несе певне символічне навантаження.

Варто зазначити, що в контексті вивчення релігійних вірувань населення салтівської культури, важливим є приділення уваги прикрасам, котрі мають певне сюжетне зображення, а тому можуть відображати світоглядні чи релігійні уявлення. Завдяки аналізу зображень на перстнях, котрі знаходять як в похованнях, так і в заповненні поселень, маємо змогу спробувати реконструювати уявлення тогочасних людей щодо структури світу, культу предків, тотемізму, а також, розглянути смислове навантаження фрагментарних елементів монотеїстичного вірування (як у випадку з хрестоподібними підвісками).

Цікавими є зображення з тваринами: лев, бик, грифон, верблюд, - котрі характеризуються з тотемами, та можуть

¹ Аксёнов В. С., Хоружая М. В., Катакомба № 72 Верхне-Салтовского могильника... С. 293-294.

² Колода В. В. Сюжетні Зображення на салтівських перстнях (за матеріалами лісостепу). // Міхєєвські читання. 2021. Вип. 2. С. 51.

символізувати земну сферу, силу, родючість або ж домінування. Розглянемо приклад перстня з кремаційного поховання № 167 могильника Суха Гомільша, що на Харківщині. Бронзова вставка із зображеннями була закріплена чотирма лапками. Усередині зображення містилася вертикальна риска з навскісними декількома лініями (імітація дерева), а по бокам цієї композиції знаходилися два олені, повернуті один до одного. Вважається, що серединне зображення несе значення світового дерева, сюжет релігійного вірування населення Хозарського каганату. Як зазначає Колода В. дана релігія представлена уявленням про склад світу: чотири частини по горизонталі та три — по вертикалі¹. Дане зображення несе концепт світової гармонії. Взагалі рослинна символіка (зображення «світового дерева» чи стилізованих лотосів,) асоціюється з оновленням, відродженням, родючістю, а квітка або паростки означають безперервність життєвого циклу.

Також цікавими є зображення птахів, які могли асоціюватися з небесною сферою. Наприклад, орел поданий у геральдичній позі символізує сонце, домінування, зв'язок із верхнім світом. Інші птахи — такі як водоплавні або зображені з гілкою в пазурах асоціюються із створенням родини, продовженням роду, захистом домашнього вогнища².

Серед антропоморфних мотивів цікавим для даного дослідження є перстень з демонстрацією сцени обряду, знайдений у катакомбі № 44 могильника IV на Верхньому Салтові. Людина стоїть, повернута до центру перстня та тримає гілки якоїсь рослини, котрі нависають над людиною, що лежить. Дана сцена може пояснюватися зображенням епізоду ритуалу шаманського або

¹ Колода В. В. Сюжетні Зображення на салтівських перстнях (за матеріалами лісостепу)... С. 54.

² Там само. 58.

магічного характеру з метою зцілення лежачого, або ж прощанням з ним як з мерцем¹. Воно може асоціюватися з культом предків, героїзацією небіжчика, котрий у майбутньому міг би стати захисником роду.

Також в ареалі лісостепу салтівської культури був знайдений унікальний срібний перстень із сердоліковою вставкою та написом арабською мовою: «відданий аллаху раб [його]», що є прямим свідченням впливу мусульманства на частину тогочасного місцевого населення². Як бачимо, перстні та прикраси загалом є важливим джерелом у дослідженні релігійних вірувань населення салтівської культури.

Резюмуючи, релігійні вірування населення салтівської культури, відбиті в матеріалах археологічних досліджень, свідчать про складну та неєдину систему релігійних уявлень, котра сформувалася за умов багаточисленних етнокультурних зв'язків між різними народами. Представники різних етносів мали різні вірування, а також поєднували їх між собою, утворюючи синтез, який проявлявся і в похованнях. Проаналізувавши археологічні матеріали з досліджень життя населення салтівської культури ми можемо виділити наступні релігійні вірування: язичництво та іслам, анімізм і шаманізм (проявляється в обряді знешкодження покійників, вірою в злих духів), фетишизм, представлений амулетами серед інвентарю, можлива поява серед населення християнських уявлень.

Археологічні пам'ятки акцентують увагу на поєднанні осілих і кочових традицій, а явище біритуальних поховань і супроводжуючий поховальний інвентар підтверджують релігійний

¹ Колода В. В. Сюжетні Зображення на салтівських перстнях (за матеріалами лісостепу)... С. 53.

² Там само. С. 61.

перехідний етап серед тогочасного населення, коли язичництво починає співіснувати з монотеїстичними віруваннями.

ВИСНОВКИ

Лівобережну Україну у Ранньому Середньовіччі населяли декілька культур — салтівська, пенківська та волинцівська, а згодом роменська. Дані культури жили поряд та взаємодіяли, тож могли запозичувати одна в одній певні традиції та обряди.

Про релігійні вірування даних культур можна дізнатися за допомогою декількох різновидів джерел — писемних та матеріальних. Писемні джерела включали згадки про дані території і їх населення від географів, які подорожували землями та описували побачене там, а також перекази різних учасників міжнародних “делегацій”, які їздили до чужих володінь з дипломатичними цілями та завдяки цьому проживали на досліджуваних в роботі територіях протягом певного періоду. Після прийняття слов’янами християнства, усі згадки про нехристиянські релігії нове духівництво намагалось знищити, тому простежити язичницьку обрядовість з писемних джерел майже неможливо. Частково певні згадки збереглися в усній народній творчості, зокрема легендах та приказках. Також згадки про певних богів, притаманних язичництву, або якісь обряди, можна знайти в якості мимохідних згадок, яким не приділяється увага (наприклад, вигуки з іменами язичницьких богів тощо). Писемними джерелами релігійних уявлень населення салтівської культури виступають свідчення географів та мандрівників про Хозарський каганат. Салтівська культура входила до каганату та мала ті ж звичаї, що і переважна більшість інших частин Хозарського каганату. Матеріальні джерела більш поширені та більш досліджені. У слов’ян окрім поховань, які є наймасштабнішим джерелом, яке ми можемо пов’язати з релігійними уявленнями, також можемо знайти культові споруди та предмети (святилища та ідоли). Що ж до матеріальних джерел, то в

салтівській культурі ними виступають поховання, зазвичай курганні. Проаналізувавши способи поховання (переважне трупоспалення, а також в пізніші періоди часткове трупопокладання) та матеріали, які знаходилися всередині могил, було зроблено наступні висновки. Ранньосередньовічні слов'яни, які знаходилися на Лівобережжі (а саме сіверяни та пеньківська культура) були язичниками, доки не було прийняте християнство. Однак навіть після спроб повернути все населення в нову релігію, звичайні люди, які не відносилися до кола оточення правлячої верхівки, намагалися зберегти свою віру якомога довше. Навідміну від своїх сусідів, населення салтівської культури не мало чітко вираженої релігії. Аналізуючи поховання, можна простежити ознаки таких вірувань як анімізм, шаманізм, фетишизм, частково є ознаки язичництва, а згідно з писемними джерелами, також релігією салтівців був іслам.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бартольд В. В. Извлечения из сочинения Гардизи Зайн ал-ахбар. // Сочинения. 1973. Т. VIII. Работы по источниковедению. С. 23-62.
2. Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о Славянах и Русских: (с половины VII в. до конца X в. по Р. Х.). Санкт-Петербург: типография императорской академии наук, 1870. 305 с.
3. Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Горган и Поволжье. Москва: Издательство восточной литературы, 1962. 281 с.
4. Караулов Н. А. Сведения арабских географов IX и X веков по Р. Хр. о Кавказе, Армении и Азербайджане. // СМОМПК. 1908. Вып. 38. С. 1-130.
5. Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X веке. Ленинград: Издательство АН СССР, 1932. 172 с.
6. Мартиняк Ірина. Ібн Фадлан про поховальні вірування та обряди східних слов'ян. // Міфологія і фольклор. 2016. №20. С. 136-142.
7. Повесть временных лет. Под ред. и с пред. В. П. Адриановой-Перетц. Москва, Львов: Издательство АН СССР, 1950. 239 с.
8. «Слово про похід Ігорів, Ігоря, сина Святослава, внука Олега» в книзі «Золоте слово»: Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX—XV століть. Книга друга. Упорядн.: Василь Яременко, Оксана Сліпущко. Київ: Аконіт, 2002. 784 с.
9. Умняков И. Компендиум испанско-арабского географа Исхака Ибн Ал-Хусейна и его сведения о хазарах и тюрках. // Известия

государственного географического общества. 1939. Том 71, вып. 8. С. 1138-1145.

10. Абашина Н.С. ВОЛИНЦІВСЬКА КУЛЬТУРА [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: "Наукова думка", 2003. 688 с.: іл.

URL: http://www.history.org.ua/?termin=Volyntsevska_k_ra

11. Аксёнов В. С., Хоружая М. В. Катакомба № 72 Верхне-Салтовского могильника. // Давнина. Харківський історико-археологічний щорічник: Том 6: Древности. 2005. С. 288-294.

12. Аксенов В.С. Об одном из вариантов погребального обряда праболгарского населения салтовской культуры верхнего Подонцовья (по материалам биритуального могильника Красная Горка) // Дриновский сборник. 2008. Т. II. .

13. Аксенов В. С. Новые раннесалтовские погребальные комплексы Северо-Западной Хазарии. // Древности. 2010. Вип. 9. С. 166-177.

14. Аксёнов В.С. Новые материалы к постпогребальной обрядности аланского населения Подонцовья (по материалам Верхне-Салтовского IV катакомбного могильника). // Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині. 2011. С. 7-13.

15. Аксёнов В. С. Символы христианской веры в захоронениях Салтово-маяцкой культуры с территории Харьковщины. // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження: збірник

наукових праць, присвячених актуальним проблемам салтово- та хозарознавства / упоряд. Г. Є. Свистун. Харків: Видавець Савчук О. О.; ОКЗ «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини». Випуск 3. 2013. С. 15-20.

16. Аксенов В. С. Погребальный обряд раннесредневекового могильника Червона Гусаровка. // Дриновський збірник. 2016. Т. IX. С. 71.

17. Аксёнов В. С., Колода В. В. Богатый вещевой комплекс близ Старой Покровки на Харьковщине // ХА. 2017. Т. 15. С. 37-57.

18. Аксьонов В. С. Носители кремационного обряда и этнокультурная обстановка в салтовском лесостепном Подонцовье (втор. пол. VIII — нач. IX вв.) // В.К. Міхеєв. Учні та послідовники до 80-річчя з дня народження. Харків: ІРІС, 2017. С. 6-17.

19. Аксьонов В. С. Поховальний обряд ранньосередньовічного Верхньо-Салтівського могильника: досвід статистичного аналізу. // Археологія. 2018. № 2. С. 42-56.

20. Аксьонов В. С. Вогняні ритуали у аланського населення салтівської культури басейну Сіверського Дінця (за матеріалами катакомбних могильників). // Археологія. 2020. Вип. 4. С. 36.

21. Аксьонов В. С. Д. Т. Березовець та Нетайлівський могильник салтівської культури: відкриття, сучасні дослідження, здобутки. // Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. Київському: ІА НАН України, 2021. Вип. 3 (40). С. 342-353.

22. Бабенко В. А. Что дали нового последние раскопки в Верхнем Салтове. // Труды XIII АС в Екатеринославе. 1905.Т. 1. С. 381-386.

23. Бабенко В. А. Новые систематические исследования ВерхнеСалтовского могильника 1908 г. // Труды XIV АС в Чернигове. Москва, 1908. Т. 3. С. 216-231.
24. Бабенко В.А. Памятники Хозарской культуры на юге России. // Труды XV АС в Новгороде. 1914. Т. 1. С. 435—445.
25. Баран В. Д. Давні слов'яни. Київ: Видавничий дім альтернативи, 1988, Т. 3. 316 с.
26. Березовець Д. Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської області. Археологічні пам'ятки УРСР, 1952, т. 3.
27. Березовець Д.Т. Археологические памятники летописных северян. // Краткие сообщения Института археологии УССР. 1953. Вып. 2. С. 25-26.
28. Березовець Д.Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр. // Археологічні пам'ятки УРСР. 1955. Т. V. С. 49-66.
29. Березовець Д. Т. Северяне перед образованием Киевской Руси. Диссертация к. и. н. ИА АН УССР. Киев, 1956. 200 с.
30. Березовець Д. Т. Раскопки в Верхнем Салтове в 1959 — 1960 гг. // КСИА АН УССР. 1962. Вып. 12. С. 18-22.
31. Березовець Д.Т. Слов'яни й племена салтівської культури. // Археологія. 1965. Вип. XIX. С. 47-67.
32. Березовець Д. Т. Могильники уличів у долині р. Тясмину. // Слов'яно-руські старожитності. 1969. С. 58-71.
33. Бібіков Д. В. Ще раз про обряд поховання носіїв роменської культури. // Археологія і давня історія України. 2021. Вип. 3 (40). С. 141-154.

34. Брайчевський М. Ю. Походження Русі. Київ: Наукова думка, 1968. 228 с.
35. Винников А.З, Афанасьев Г.Е. Культовые комплексы Маяцкого селища (Материалы раскопок Советско-Венгерско-Болгарской экспедиции.). Воронеж: Истоки, 1991. С. 3.
36. Горюнов Е. А. О памятниках волынцевского типа. КСИА, №144. Москва: Наука, 1975. С. 3-10.
37. Григорьев А. В. О роменской культуре в Среднем Подесенье. // Чернигов и его округа в IX-XIII вв.: сб. науч. тр. АН УССР, Ин-т археологии; отв. ред. П. П. Толочко. Киев: Наукова думка, 1988. С. 65-73.
38. Иванов В. В., Топоров В. Н. Мифы народов мира: Энциклопедия. Москва: Советская энциклопедия, 1980. Т. 2. С.450-456.
39. Иченская О. В. Об одном из вариантов погребального обряда салтовцев по материалам Нетайловского могильника. // Древности Среднего Поднепровья. 1981. С. 80-96.
40. Козлов Михайло. Язичницький світогляд східних слов'ян: структура, еволюція, трансформація. Севастополь: Видавець Кручинін Л. Ю., 2009. 288 с.
41. Колода В.В. К вопросу о салтовских погребениях на поселениях (на примере богатого женского захоронения на городище Мохнач). // Древности. 2011. С. 61-72.
42. Колода В. В. Зерновая яма со следами культовой деятельности на городище Мохнач. // LAUREA III. Античный мир и Средние века:

Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. 2019. С. 18—22.

43. Колода В. В. Археологічний нарис селища Старий Салтів. Харків: Мадрид, 2020. С. 38.

44. Колода В. В., Аксенов В. С. Поминальный комплекс представителей всаднического сословия из Северо-Западной Хазарии. // Поволжская археология. 2020. Вып. 4. С. 81—98.

45. Колода В. В. Сюжетні Зображення на салтівських перстнях (за матеріалами лісостепу). // Міхеєвські читання. 2021. Вип. 2. С. 51-64.

46. Комар, А. В., Сухобоков, О. В. Городище «Монастырище» и древнерусский Ромен. В: Моця, О. П. (ред.). Стародавній Іскоростень та слов'янські гради VIII—X ст. Київ: Корвін Пресс, 2004. С. 159-173.

47. Коматарова-Балинова Е. (София, България) Обредът на трупоизгарянето в некрополите на Салтово-Маяцката култура и биритуалните некрополи на Долен Дунав. // Салтово-маяцка археологічна култура: 110 років від початку вивчення на Харківщині: збірник наукових праць. Харків: Видавець Савчук О. О.; ОКЗ «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини», 2011. С. 32-37.

48. Красильников Константин. Население степей хазарской периферии и его этнокультурные признаки (к вопросу об идентификации). // Научные труды по иудаике. Материалы XVII Международной ежегодной конференции по иудаике. Москва, 2010. Т. II. С. 16-32.

49. Кухаренко Ю. В. Новопокровський могильник і поселення. // Археологія. 1952. Вип. VI. С. 33-50.

50. Ляпушкин И.Н. К вопросу о памятниках волынцевского типа. // СА. 1959. Т. 29-30. С. 58-83.

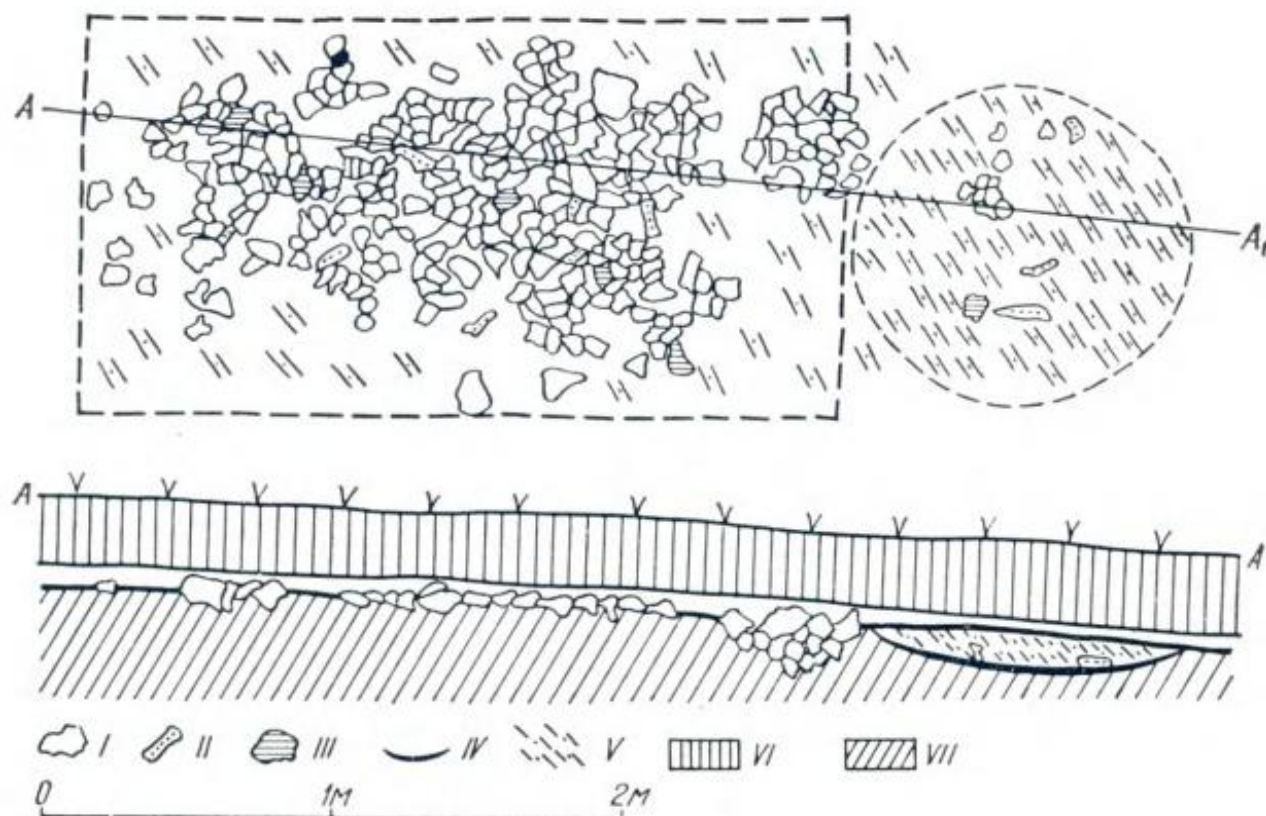
51. Ляпушкин И.Н. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. Москва, 1961. (МИА № 104). 381 с.
52. Макаренко М. Отчетъ объ археологическихъ изслѣдованіяхъ въ Полтавской губерніи въ 1906 г. Известия Императорской Археологической Комиссии Том 22. С. 38-90.
53. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу: Іст.-реліг.моногр. Київ: АТ «Обереги», 1992. 424 с.
54. Петрашенко О. В. Волинцевська культура на Правобережному Подніпров'ї (за матеріалами Ходосівського поселення). Археологія, 1989, №2. Київ: Наукова думка. С. 32-43.
55. Петрашенко В. А. Волинцевская культура на Правобережном Поднепровье. // Проблемы археологии Южной Руси. 1993. С. 47-50.
56. Плачинда Сергій. Словник давньоукраїнської міфології. Київ: Укр. Письменник, 1993. 62 с.
57. Плетнева С. А. Средневековые поселения верховьев Северского Донца // КСИА АН СССР. 1960. Вып. 79. С. 3-20.
58. Плетнева С.А. О связях алано-болгарских племен Подонья со славянами VIII - IX вв. // СА. 1962. № 1. С. 83-94.
59. Плетнева С. А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. Москва: Наука, 1967. 196 с. (МИА, №142)
60. Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс. Москва: Наука, 1989. 286 с.
61. Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н.е. Київ: Наукова думка, 1980. 152 с.
62. Приходнюк О. М. Пеньковская культура. // Археология украинской ССР в 3-х томах. 1986. Т. 3. С. 153-167.

63. Приходнюк О. М. Пеньковская культура (Культурно-археологический аспект исследования). Воронеж: Воронежский университет, 1998. 170 с.
64. Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов'яни (Друга половина I тис. н. е.). Київ - Чернівці: видавництво "Прут", 2001. 284 с.
65. Пуголовок Ю. До історії вивчення гончарства літописних сіверян (роменська культура). // Археологічна керамологія. 2019. №2. С. 17-27.
66. Русанова И. П. Истоки славянского язычества: Культовые сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н.э. — I тыс. н.э. Черновцы: Прут, 2002. 172 с.
67. Русанова И. П., Тимощук Б. А. Языческие святилища древних славян. Москва: «Ладога-100», 2007. 304 с.
68. Рыбаков Б. Язычество древних славян. Москва: Академический проект, 2014. 640с.
69. Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження: збірник наукових праць, присвячений актуальним проблемам салтово- та хозарознавства / упоряд. Г. Є. Свистун. Х.: Видавець Савчук О. О.; ОКЗ «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини», 2013. Випуск 3. 204 с.
70. Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині: збірник наукових праць, присвячених проблемам та перспективам салтовознавства, за матеріалами Міжнародної наукової конференції «П'ятнадцяті Слобожанські читання» / упоряд. Г.Є. Свистун. Харків: Видавець Савчук О. О.; ОКЗ «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини», 2011. 148 с.

71. Самоквасов Д. Я. Сіверянські кургани та їх значення. // Труды седьмого Археологического съезда в Киеве 1874. 1878. Т. 1. С. 185-224.
72. Седов В. В. Проблема происхождения и начальной истории славян. // Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблемы (Славяно-русские древности. Выпуск 1). Ленинградский университет. 1988. С. 7-20.
73. Седов В. Етногенез ранніх слов'ян. // Ізборник. Електронний ресурс.
URL: <http://litopys.org.ua/rizne/sedow.htm#ob27> (дата звернення: 15.01.2025).
74. Скирда В. В., Іськов І. В. Новий катакомбний могильник на Харківщині // Міхеєвські читання. 2021. Вип. 2. С. 79-91.
75. Срезневский И. И. Збручский истукан краковского музея. // ЗРАО. 1853. Т. 5. С. 163-197.
76. Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове побережжя у VIII-XIII ст. Київ: Наукова думка, 1992. 218 с.
77. Сухобоков О. В. Деякі питання етнокультурної історії Лівобережної України останньої третини I — початку II тис. н.е. Археологічний літопис Лівобережної України: Науковий журнал, № 1-2. Полтава: Археологія, 1998. С. 59-65.
78. Сухобоков О. В. До походження та інтерпретації пам'яток волинцевського етапу культури літописних сіверян. // Археологія, №2. Київ: Інститут НАН України, 1999. С. 25-40.
79. Тайлор Э. Б. Первобытная культура. Москва: Политиздат, 1989. 573 с.
80. Тихонравов Ю. В. Религии мира. Москва: б. в., 1996г. 332 с.

81. Юренко С. П., Смиленко А. Т. Восточные славяне в VIII — IX вв. Славяне юго-восточной Европы в предгосударственный период. Киев: Наукова думка, 1990. С. 255-309.
82. Флеров В.С. Погребальные обряды на севере Хазарии (Маяцкий могильник). Волгоград: ВГПИ, 1993. 144 с.
83. Хоружая М.В. Захоронения в ямах с подбоем Верхне-Салтовского катакомбного могильника (по материалам раскопок 1984—2012 гг.) // Древности. 2013. С. 211-224.
84. Юрченко А.В. До питання про поховання на поселеннях салтівської культури (лісостеповий варіант) Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: матеріали XI міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 20-22 квітня.) // Інститут археології НАН України... Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, 2012. С.201-203.

ДОДАТКИ

План та переріз культового майданчика з Городка.
 I — каміння; II — кістки; III — кераміка; IV — черінь; V — зола; VI — орний ґрунт;
 VII — материк.

Рис. 1. План та переріз культового святилища з Городка (за
 Приходнюком О. М., 1975)

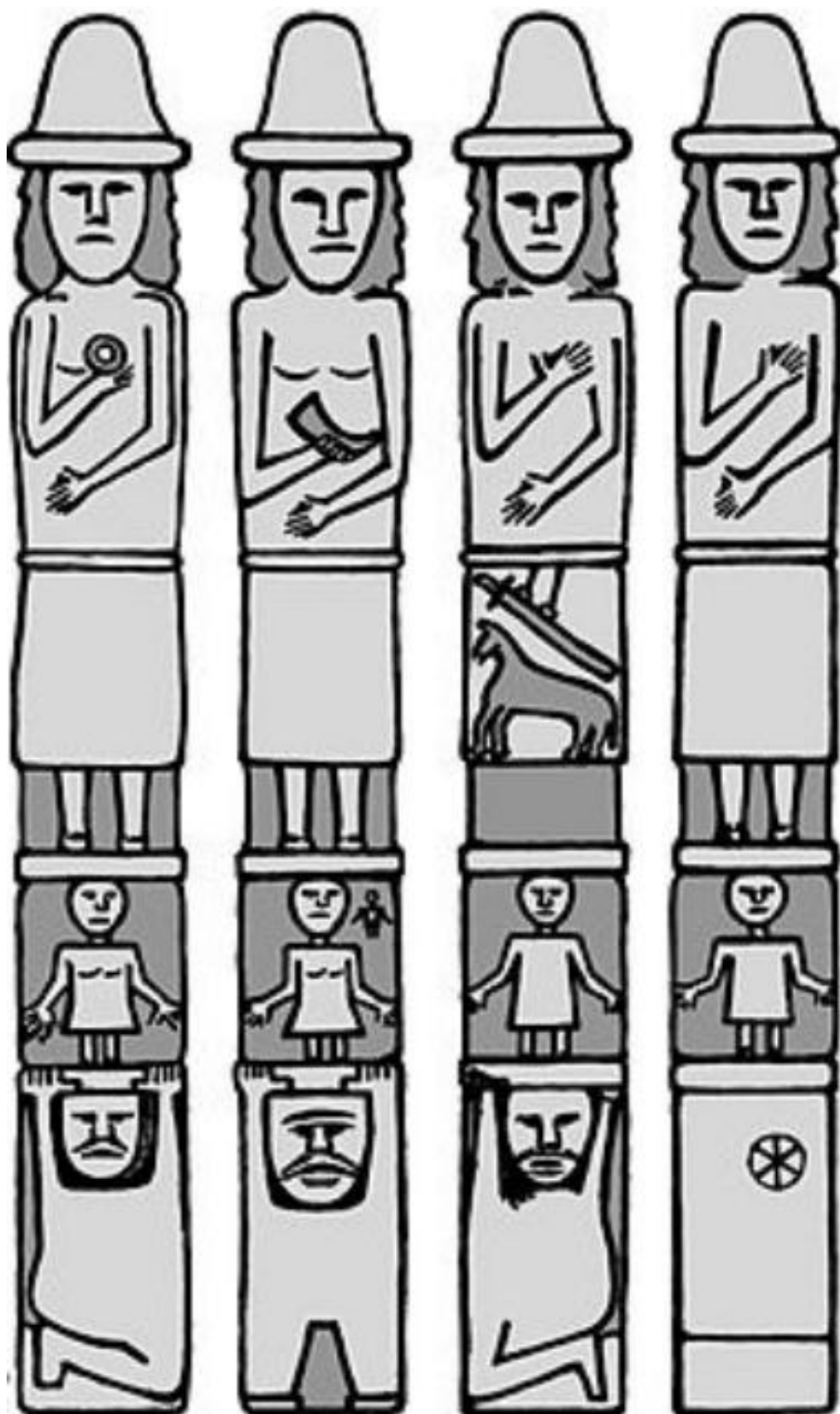

Рис. 2. Збруцький ідол

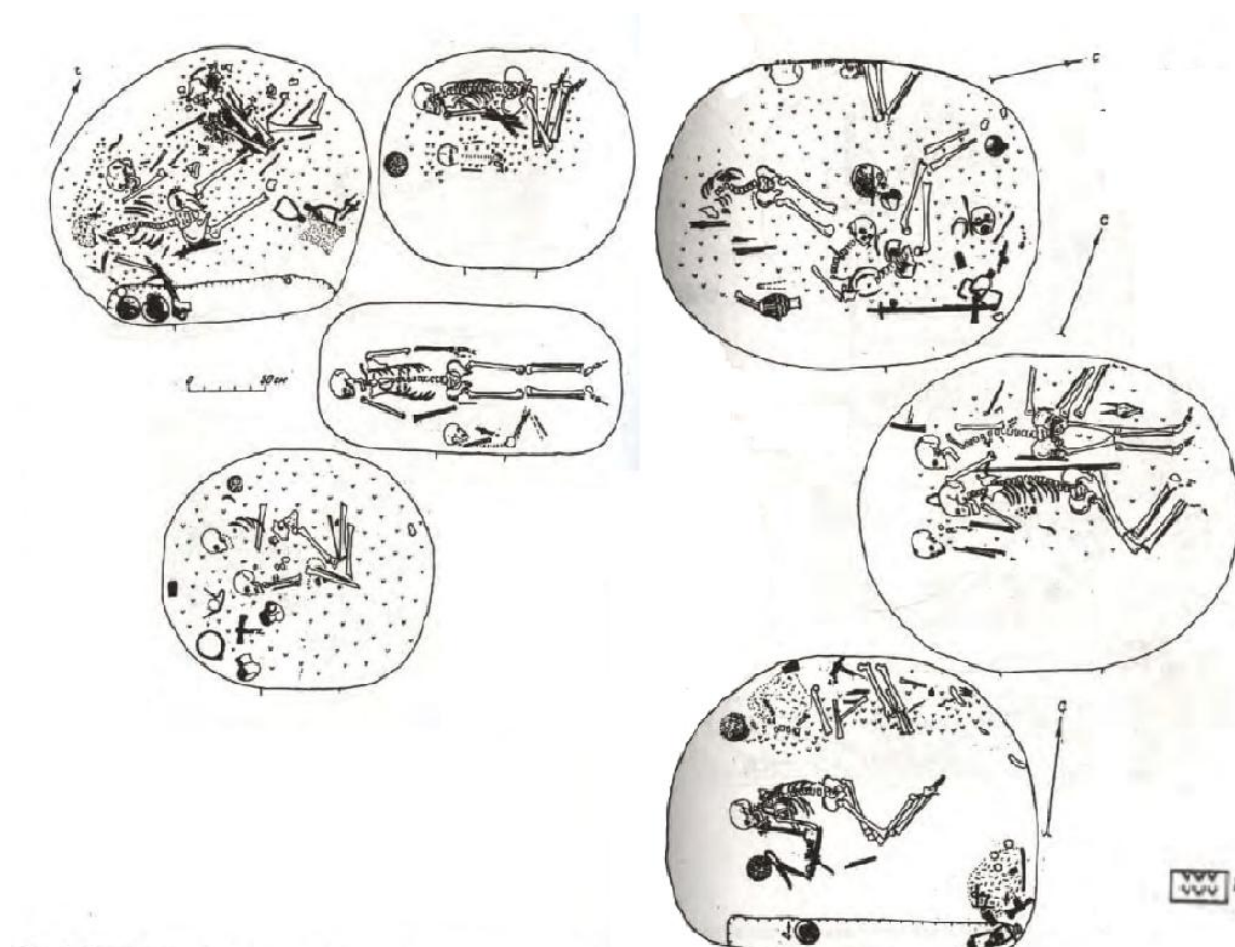

Рис. 3. Поховання з Дмитрівського могильника. 1 - вугілля (за Плетньовою С. О, 1999).

РЕЗЮМЕ

У дипломній роботі представлені результати аналізу матеріальних та писемних джерел та зроблені спроби виділення релігійних вірувань ранньосередньовічного населення Лівобережної України. Джерельна база роботи представляє матеріали давніх географів та мандрівників, а також слов'янські легенди та історичні поеми.

У першому розділі розглядаються писемні джерела, які мають згадки про релігію населення, що населяло території, які досліджуються в роботі. В даному розділі було розглянуто записки та книги західних мандрівників, які проживали або проїжджали повз території, які населяли представники салтівської, пеньківської культур та сіверяни. Також було розглянуто українські поеми, міфи та легенди, адже в них активно згадувалися божества та певні традиції. Другий розділ роботи присвячений матеріальним джерелам, які залишили представники пеньківської, волинцівської культур, зокрема ідолам, культовим спорудам (святилища), а також похованням. Було досліджено знахідки у похованнях та простежено з якою релігією вони можуть бути пов'язані. Третій розділ має аналогічну структуру, однак досліджує матеріальні джерела салтівської культури.

У ході дослідження авторка дійшла висновків, що слов'янське населення Лівобережної України в Ранньому Середньовіччі було язичниками, про що свідчать писемні джерела, наявність віри у силу вогню та сонця, які простежуються у форматі поховання (трупоспалення або покладення покійника головою на захід при трупопокладеннях), було також простежено як з часом поховальний обряд еволюціонує і перетворюється в той, що близький до

християнського. Населення салтівської культури, в свою чергу, не мало чіткої релігії, їхні релігійні вірування включають язичництво та іслам, анімізм і шаманізм, фетишизм, а також можлива поява серед населення християнських уявлень.

Ключові слова: релігійні уявлення, поховання, слов'яни, салтівська культура, кургани.

SUMMARY

This thesis presents the results of an analysis of material and written sources, along with an attempt to delineate the religious beliefs of the early medieval population of the Left-Bank Ukraine. The source base of the study includes accounts by ancient geographers and travelers, as well as Slavic legends and historical epics.

The first chapter examines written sources that contain references to the religion of the peoples inhabiting the regions under study. This section analyzes the notes and books of Western travelers who lived in or passed through territories populated by representatives of the Saltiv and Penkiv cultures, as well as the Severians. Ukrainian poems, myths, and legends are also considered, as they actively reference deities and specific traditions. The second chapter focuses on material sources left by the Penkiv and Volyntsi cultures, including idols, cultic structures (sanctuaries), and burial sites. Findings from burials were studied to determine their potential religious associations. The third chapter follows a similar structure but investigates material sources from the Saltiv culture.

The study concludes that the Slavic population of the Left-Bank Ukraine during the Early Middle Ages practiced paganism, as evidenced by written sources and the prominent belief in the power of fire and the sun. These beliefs are reflected in burial practices, such as cremation or westward placement of the deceased in inhumations. Furthermore, an evolution of burial rites towards those resembling Christian traditions was observed. The Saltiv culture population, in contrast, did not exhibit a unified religious system. Their beliefs encompassed paganism, Islam, animism, shamanism, and fetishism, along with possible early Christian influences.

Keywords: religious beliefs, burials, Slavs, Saltiv culture, burial mounds.